



Uio • Universitetet i Oslo

## ***Með forn rit på 1500-tallet***

### ***En undersøkelse av det Deichmanske manuskript nummer 11 in octavo***

Nikolai Hagen Huse

Masteroppgave i VMS4190  
Master's thesis in Viking and Medieval Studies (60 p.)

Viking and Medieval Studies  
Institutt for lingvistiske og nordiske studier

Det humanistiske fakultet  
Universitetet i Oslo

Vår 2021



## Forord

Først og fremst vil jeg takke veilederen min, Anna Catharina Horn ved Institutt for lingvistiske og nordiske studier for hennes enorme kunnskap og tålmodighet. Uten hennes gjennomlesninger og poengterte bemerkninger hadde ikke denne avhandlinga blitt ei avhandling. Det hadde den heller ikke blitt uten de motiverende veiledningsmøtene – *in presence*.

Jeg ønsker også å takke Astrid Werner og Ole Skimmeland som administrerer Deichman-samlinga Deichman Bjørvika. Til tross for en lei pandemi fikk jeg likevel komme på besøk med den hensikt å undersøke Det deichmanske manuskript nummer 11 in octavo, en opplevelse jeg aldri kommer til å glemme.

Takk til de dyktige ansatte ved Spesiallesesalen på Nasjonalbiblioteket for hyggelige tilbakemeldinger, hjelpsomme kommentarer og nyttig informasjon. Spesielt vil jeg takke Soffi Attramadal for informasjon om tilstanden NB Ms. 4to 553, Jòhanna Katrin Friðriksdóttir for kontaktinformasjon til den Arnamagnæanske samling og Mette Witting for informasjon om digitaliseringa av Det deichmanske manuskript nummer 11 in octavo. En takk rettes også til Magnus Rindal for hyggelig tilbakemelding med nyttig informasjon om manuskriptene.

En gledelig overraskelse fikk jeg av Suzanne Reiz fotograf ved Den Arnamagnæanske samling da det tikka inn en e-post med fotografier av AM 95 b 4to. Takk!

Takk også til Tor Weidling ved Arkivverket for omhyggelig og grundig informasjon om og anbefalinger ved å referere til diplomer.

Takk til prof. em. Kaare Aksnes ved Institutt for teoretisk astrofysikk for god hjelp med å kontrollere og beregne månefasene for 1573.

Og til sist, men ikke minst, synes jeg det er på sin plass å takke lagmann Hans Jakobssøn Lo for at han skreiv Det deichmanske manuskript nummer 11 in octavo, et ungt, men like fullt en skattkiste av et manuskript.

Oslo, mai 2021

Nikolai Hagen Huse

## Oppsummering

Denne avhandlinga er en undersøkelse Det deichmanske manuskript nummer 11 in octavo (D11) skrevet av Hans Jakobssøn Lo, som var lagmann i Skien og Tønsberg i henholdsvis 1567–1573 og 1573–c.1580. Avhandlingas hovedmål er å undersøke hvorfor lagmann Hans Jakobssøn Lo lagde et middelaldermanuskript hvori Magnus Lagabøtes Landslov blei skrevet på norrønt, til tross for at den allmenne praksisen i annen halvdel av 1500-tallet var å oversette til dansk. For å belyse dette hovedmålet, er det i det teoretiske rammeverket henta inn verktøy fra material- og mediastudier. To sentrale begrep er *presence*, som betyr at objekter har iboende betydning, og *meaning*, som skal forstås bokstavelig, altså som norsk *betydning* eller *tolkning*. Disse utgjør typologien vi bruker er en distinksjon mellom *presence-cultures* og *meaning-cultures*. Middelalderkulturer skal i all hovedsak sees som *presence-cultures*, mens tidlige, moderne kulturer skal klassifiseres som *meaning-cultures*. Dette manuskriptet er aldri tidligere blitt undersøkt så grundig som i denne avhandlinga.

Undersøkelsen er gjennomført fra et materialfilologisk perspektiv. Den er delt i en kodikologisk og en paleografisk del. Den kodikologiske undersøkelsen er hovedsakelig utført på det faktiske manuskriptet. Manuskriptets sammensetning og materialitet er utforska med hensikt å finne elementer henta fra middelalderkulturen og fra den tidlige, moderne kulturen. Et interessant er at kryssreferansene som kommer fram i marginaliaen speiler et bruksmanuskript, i tillegg til at andre notiser viser at manuskriptet var personlig.

Den paleografiske undersøkelsen tar for seg de to variantene av nygotiske fraktur skrift som finnes i D11. Undersøkelsen bygger på metode etter Lieftinck-systemet, som tar utgangspunkt i om *a* er en- eller toetasjes og om rett *s* og *f* har underlengder for å avgjøre skriftstiler. Resultatet er at varianten brukt i brødteksten kan kalles hybrida libraria/formata (fractura), mens den som brukes i rubrikkene kan kalles hybrida formata (fractura). Et viktig funn i undersøkelsen er at Hans Jakobssøn Lo innad i samme skrifttype har to forskjellige *f*-er. I norrøne tekstområder brukes en insulær *f*, mens det i de danske brukes karolingisk *f*. Skillet er konsekvent og gir verdifull innsikt i Los prinsipper for skriftfesting av norrønt.

Konklusjonen er at manuskriptet må sees i lys av at Hans Jakobssøn Lo var knytta til humanistiske miljø på 1500-tallet. Disse miljøene var tilbakeskuende og henta inspirasjon i den norrøne litteraturen, deriblant lovttekstene. D11 er altså lagd og skrevet på norrønt som et uttrykk for Hans Jakobssøn Los virke som lagmann og humanist.

## Innholdsfortegnelse

|  |           |
|--|-----------|
| <b>1.0 Innledning</b> .....  | <b>7</b>  |
| <b>1.1 Problemstilling og forskningsspørsmål</b> .....                         | <b>10</b> |
| <b>1.2 Tidligere forskning</b> .....   | <b>10</b> |
| <b>2.0 Bakgrunn</b> .....  | <b>12</b> |
| <b>2.1 Landslova</b> .....   | <b>12</b> |
| <b>2.2 Humanismen</b> .....  | <b>15</b> |
| <b>2.3 Hans Jakobssøn Lo fra Eiker</b> .....                                   | <b>19</b> |
| <b>3.0 Teori</b> .....   | <b>21</b> |
| <b>3.1 Hans Ulrich Gumbrecht</b> .....   | <b>21</b> |
| <b>3.2 Presence og meaning</b> .....   | <b>22</b> |
| <b>4.0 Metode og materiale</b> .....   | <b>28</b> |
| <b>4.1 Materialfilologi</b> .....  | <b>28</b> |
| <b>4.2 Framgangsmåte for undersøkelsen</b> .....                               | <b>29</b> |
| 4.2.1 Manuskriptets kodikologi .....   | 30        |
| 4.2.2 Manuskriptets paleografi.....  | 34        |
| <b>4.3 Materialet</b> .....  | <b>40</b> |
| 4.3.1 Avgrensning.....   | 40        |
| 4.3.2 Det deichmanske manuskript nummer 11 in octavo.....                      | 41        |
| 4.3.3 Andre manuskripter skrevet av Lo.....                                    | 44        |
| 4.3.4 Andre manuskripter særlig relevante for den paleografiske analysen ..... | 45        |
| <b>5.0 Den kodikologiske undersøkelsen av Deichman 11 in octavo.</b> .....     | <b>47</b> |
| <b>5.1 Generelt om manuskriptet</b> .....                                      | <b>47</b> |
| <b>5.2 Pergamentet og papiret i D11</b> .....                                  | <b>47</b> |
| <b>5.3 Blekket i D11</b> .....   | <b>48</b> |
| <b>5.4 Legg, kustodering, paginering</b> .....                                 | <b>49</b> |
| 5.4.1 Sammensetninga av legg i D11.....  | 49        |
| 5.4.2 Signaturer og kustoder .....   | 52        |
| 5.4.3 Foliering og bolkebenevnelser .....                                      | 53        |
| 5.4.4 Rubrikker og kapittelnummerering .....                                   | 55        |
| <b>5.5 Layout</b> .....  | <b>56</b> |
| <b>5.6 Initialer og dekor</b> .....  | <b>57</b> |
| 5.6.1 Initialene i D11.....  | 57        |
| <b>5.7 Marginalia, notiser om forelegg og Los personlige notiser</b> .....     | <b>60</b> |
| <b>5.8 Format og innbinding av D11</b> .....                                   | <b>63</b> |
| <b>5.9 Oppsummering av kodikologidelen</b> .....                               | <b>65</b> |
| <b>6.0 Den paleografiske undersøkelsen av D11</b> .....                        | <b>67</b> |
| <b>6.1 Generell beskrivelse av den nygotiske frakturskrifta i D11</b> .....    | <b>67</b> |
| <b>6.2 Det grafemiske inventaret i D11</b> .....                               | <b>69</b> |
| 6.2.1 Majuskler .....  | 69        |

|   |            |
|---|------------|
| 6.2.2 Minuskler .....   | 70         |
| 6.2.3 Ligaturer og junkturer. ....  | 83         |
| 6.2.4 Tall .....  | 84         |
| 6.2.5 Forkortelser .....  | 85         |
| 6.2.6 Skilletegn, øvrige tegn og rettelser med og uten henvisningstegn/rettingstegn.....                    | 90         |
| <b>6.3 Los egenhendige notis i NKS 1642 4to.....</b>  | <b>92</b>  |
| <b>6.4 Los notiser i AM 60 4to.....</b>   | <b>92</b>  |
| <b>6.5 Oppsummering av den paleografiske undersøkelsen av D11 og notisene i NKS 1642 4to/AM 60 4to.....</b> | <b>94</b>  |
| <b>7.0 Diskusjon og konklusjon .....</b>  | <b>96</b>  |
| <b>Bibliografi:.....</b>  | <b>103</b> |

## *Með forn rit på 1500-tallet*

### *En undersøkelse av det Deichmanske manuskript nummer 11 in octavo.*

#### 1.0 Innledning

I det nye biblioteket i Bjørvika, Deichman Bjørvika, ligger det ei gammel samling som utgjør grunnstammen av biblioteket. Denne samlinga stammer fra en donasjon gitt til Christiania by i 1780 av kanselliråd Carl Deichman (ca. 1700–1780), og den blei, etter en nokså langsom flytteprosess fra Porsgrunn til Christiania, åpna for publikum 12. januar 1785. Samlinga var stor til samtida å være, dog ikke blant de største som befant seg i riket, men samtidig blant de mer interessante. Den bestod av 6069 trykte bøker, i tillegg til ei stor naturalsamling<sup>1</sup>, kart, diplomer og – ikke minst – 261 manuskripter (Amundsen, 1976, s. xxxiv). Denne avhandlinga handler om et av disse manuskriptene, nærmere bestemt det Deichmanske manuskript nr. 11 in octavo, heretter D11. Dette er et pergamentmanuskript fra slutten av 1500-tallet som inneholder Magnus Lagabøtes landslov (Landslova) og retterbøter i norrøn språkdrakt. Ikke bare er det interessant at det er på norrønt, men dets materialitet framstår tidvis som noe arkaisk for si tid og er dessuten aldri tidligere blitt undersøkt.

Deichman var en karakter av opplysningstida, hvor vitenskapelig allsidighet blei holdt som et ideal. Dette ser vi krystallisert i hans engasjement og interesse i bergverk, geologi og mineraler, samtidig som han også viste bred interesse innen litteratur, og da gjerne litteratur på flere språk, især tysk, som han sjøl beherska godt. Deichman forsøkte på auksjoner å få tak i bokskatter fra farens krets av lærde menn. Faren, Bartholomæus Deichman (1671–1731), var biskop i Christiania mellom 1713–1730 og en av rikets mest betydelige menn i 1720-åra. Han eide Norges største boksamling, som i 1732 blei solgt ved auksjon i København. Av denne samlinga klarte Carl Deichman kun å få tak i en mindre del (Ringdal, 1985, s. 18; Supphellen, 2009). Det ser ut til at Deichman begynte å samle verker allerede rundt denne tida, men at samlervirksomheten virkelig skjøt fart etter 1737. Han søkte da om avskjed som kanselliråd for å bestyre eiendommer og «dyrke visdom» (Wasberg, 2009). Noe av det som er mest interessant

---

<sup>1</sup> Naturalsamlinga er ikke lenger i Deichman biblioteks eie. De ikke-boklige samlingene var sida donasjonen til Christiania kommet i uorden og noe av materialet var dessuten kommet på avveie. Det resulterte i at man i 1877 beslutta å overlate det som var igjen av disse samlingene til Universitetet i Oslo hvor det var fagfolk som kunne ta hånd om dem. Oldsaksamlinga og Etnografisk samling fikk en del, mens det som var numismatisk relevans blei overtatt av Universitetets myntkabinett (Ringdal, 1985, s. 76). Oldsaksamlinga, Etnografisk samling og myntkabinettet administreres i dag av Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo.

med Deichman er hvordan han planmessig satte sammen boksamlinga si. Spesielt interessant er det at han regnes som den første som samla litteratur med tilknytning til norsk historie med nettopp denne planmessigheten til grunn. Han gjorde seg en stor umake med å samle eldre skrifter og manuskripter, blant annet ved ofte å delta på auksjoner på egenhånd eller ved å sende en fullmektig i hans sted. I siste halvdel av 1700-tallet var det imidlertid få manuskripter igjen i Norge. I Dr. Johannes Møllers katalog, *Cancellie-Raad Carl Deichmans samlinger af Böger, Naturalier, Mynter med mere skjænket til offentlig brug i Christiania* fra 1790, er det en fortale av Deichman datert av ham sjøl den 9. juni 1779, hvor han går gjennom sin plan for samlinga, hvordan den var blitt til og hvordan den skulle komme offentligheten til gode etter sin død. Der uttrykker Deichman også en misnøye over mangelen på manuskripter, og han skriver hvor beklagelig det er «(...) at alle vore gamle Documenter, Breve og Miscellanea ere næsten blevne usynlige, ikke aleene at mange Particulair<sup>2</sup> har bortført dem, men endog af vore Fordums Embedsmænd, i sær de Danske» (Møller, 1790, s. XXV) (Ringdal, 1985, s. 18–19; Amundsen, 1976, s. xxxv).

Deichman klarte likevel å oppdrive en god del gamle diplomer og manuskripter. Mest kjent er kanskje *Aslak Bolts bibel*, et vakkert bibelmanuskript fra midten av 1200-tallet som han annammet ved en auksjon i 1778, to år før sin død. Som et resultat av hans nøye gjennomtenkte samlingsutvikling prøvde han særlig å få i hende gamle lovmanuskripter. Han fikk i løpet av sine år, det vil si fra 1730-tallet til hans død, kjøpt 15 slike manuskripter fra 1500-tallet. (Ringdal, 1985, s. 18–19; Amundsen, 1976, s. xxxv). I den nevnte fortalen i Møllers katalog har han eksplisitt gjort et poeng av at han svært flittig har samla lovmanuskripter, i alle fall av dem som fortsatt var i landet: «Jeg har gjort mig Umage for at samle nogle af vore gamle Lov-Bøger, men neppe har kunnet overkomme 5 à 26, og deriblant dog ikke af de ret gamle, uden den eene i 8<sup>vo</sup>.» (Møller, 1790, s. XXV).

Denne «eene i 8<sup>vo</sup>» ligger i dag forsvarlig oppbevart sammen med *Aslak Bolts bibel* og *Breviarium Nidrosiense* i en safe i et oksygenfattig rom bak låste, brannsikre dører i Deichman Bjørvika. I Møllers katalog er den oppført som nummer 11 in octavo og er beskrevet slik: «Den Norske Lov, med mange Retteböder og Constitutioner paa det gamle Norske, nitide skreven. *Codex Pergamenus*<sup>3</sup>.» (Møller, 1790, s. 357). D11 er et datert til omkring 1567–1580 og inneholder Landslova, samt ei rekke retterbøter (Rindal & Spørck, 2018, s. 24). Manuskriptet er lite og nokså nøkternt når det kommer til ornamentering, men det er like fullt et vakkert

---

<sup>2</sup> Dvs. personer.

<sup>3</sup> *pergamenum -ni* n er en alternativ form av *pergamentum -ti* n «pergament».



manuskript, som opp gjennom tidene er blitt viet noe, men langt fra nok oppmerksomhet, og da aldri fra et materialfilologisk perspektiv. Når man åpner det og blar forbi forsatsarket til pergamentbladene, er det første man ser Kong Frederik II i et portrett majestetisk stirrende tilbake på en, og når man blar videre i manuskriptet ser man at det er virkelig er nitid skrevet. Skrifta er lita, men svært omhyggelig forma – det er virkelig som Gustav Storm har uttrykt i *Norges gamle Love indtil 1387 IV* (NgL IV), nemlig at manuskriptet er skrevet «(...) med en elegant Frakturhaand (...) hvoraf sees, at Skriveren var Hans Jacobsen Lo (...)» Hans Jakobssøn Lo var lagmann i Skien og Tønsberg i henholdsvis 1567–1573 og 1573–c.1580 (NgL IV, s. 760) og skriver av flere manuskripter, i tillegg til at han hyppig har gjort notater i flere andre, eldre manuskripter.

Det som er mest framtrædende og spesielt med dette manuskriptet er at det – i alle fall i landslovteksten og de fleste retterbøtene – er skrevet på norrønt, og dette så seint som omkring 1570, når det tross alt var oversettelser til dansk som dominerte feltet på 1500-tallet. Det er ikke bare språket man merker seg når man holder dette manuskriptet i hendene. Også dets materialitet framstår som arkaisk og noe som ikke er heilt konform med majoriteten av lovbøkene fra den tidsperioden. Med *materialitet* menes alt fra valg av materialer og manuskriptets oppbygning (både fysisk og layout) til utførelsen av de individuelle skriftegna. D11 er et pergamentmanuskript i papirets tidsalder, og på pergamentet har Hans Jakobssøn Lo skrevet norrønt med nette, vakre bokstaver hvorav noen med arkaiske trekk. Leseren av manuskriptet kan også ane en forskjell i skrifttypene og tegninventar som er brukt i D11, avhengig av tekstens funksjon og språk.

Foruten å inneholde Landslova, inneholder manuskriptet også mange retterbøter, et kalendarium, ei kongerekke, samt andre tekster og notiser som Lo har ansett som passende i manuskriptet. Manuskriptet er med andre ord et sammensatt manuskript, noe som ikke er uvanlig for middelaldermanuskripter. I disse finner man ofte varierende materiale fra forskjellige kategorier skrevet i samme manuskript med en viss tematisk sammenheng til grunn (Jørgensen, 2013a, s. 45). Dette er imidlertid ikke uvanlig for 1500-tallshåndskriftene av Landslova. Disse inneholder typisk – i tillegg til landslovsteksten – forord, register, kalendarium, kongerekke, ordforklaringer og retterbøter (Witting, 2020, s. 39). Lo har – i alle fall blant retterbøtene – dokumentert hvilke forelegg han har hatt. Dessverre har han ikke gjort dette i sjølve Landslova. Fire lagting er nevnt i Landslova i D11 og redaksjonen er usikker (Rindal & Spørck, 2018, s. 24). Sida det er «(...) uvist for hvilket lagdömme (...)» (NgL II, s. 5) Landslova er skrevet for, og at det er spor etter flere forelegg, er Landslova i D11 oppført som

en egen redaksjon med et eget siglum, *D*, i *Norges gamle Love indtil 1387 bd. II* og hos Rindal & Spørck (2018).

### 1.1 Problemstilling og forskningsspørsmål

Denne avhandlingas hovedmål er å undersøke hvorfor lagmann Hans Jakobssøn Lo lagde et middelaldermanuskript hvori Landslova blei skrevet på norrønt, til tross for at den allmenne praksisen i annen halvdel av 1500-tallet var å oversette til dansk.

For å komme til bunns i prosessene som ligger til grunn for Los produksjon av D11, er det nødvendig med delmål som tar for seg de forskjellige bestanddelene av manuskriptet. I denne avhandlinga er disse avgrensa til hovedsakelig undersøkelser av kodikologiske og paleografiske elementer i D11, med en hovedvekt på sistnevnte.

Et delmål som er valgt for å belyse hovedmålet, er om D11 kan betraktes som en manifestasjon på overgangen fra *presence culture* til *meaning culture* jf. Gumbrechts teori (se kapittel 3 nedenfor) om at middelalderkulturer var mer *presence*-orienterte, mens tidlig moderne kulturer, det vil si, ifølge historievitenskapen, tida fra rundt 1500 («nyere tid – historievitenskap», 2021), hvor humanismen og dens idéer begynner å bre om seg i Norden (Holm-Olsen, 1990, s. 151), heller mot *meaning culture*. Sida de to begrepa ikke er gjensidig utelukkende, finnes det kodikologiske og paleografiske elementer i D11 som kan forklares i lys av *presence* og/eller *meaning*? Hva skiller Los skrifttyper i D11 fra hverandre, hvis man i det heile tatt kan se dem som forskjellige skrifttyper?

Utenom gjennomgangen i NgL IV og andre kritiske utgaver har D11 sjelden blitt forska på og aldri med disse spørsmåla og med en slik tilnærming til sjølve manuskriptet som denne avhandlinga legger opp til.

### 1.2 Tidligere forskning

Sjøl om D11 aldri er blitt undersøkt fra det perspektivet som denne avhandlinga legger opp til, har det likevel vært gjenstand for et fåtall andre undersøkelser.

Den mest omfattende gjennomgangen av D11 foreligger beskrevet av Gustav Storm i *Norges gamle Love indtil 1387, bd. IV*, utgitt i 1885 på s. 760–763. Storms *Om Haandskrifter og Oversættelser af Magnus Lagabøters Love* (1879) inneholder en gjennomgang av håndskrifter med diverse oversettelser av Landslova. Sjøl om D11 ikke faller inn under denne kategorien, gjør derimot NB Ms. 4to 533 det, som også er skrevet av Lo. I tillegg har Storm undersøkt disse håndskriftene og (om enn noe overfladisk) den kulturelle konteksten de er blitt

til i. Leiv Amundsens *Katalog over cancelliraad Carl Deichmans bibliotek: Skjenket Christiania by 1780. Bind II* utgitt 1977 av Deichmanske bibliotek, s. 697–698, bygger på Storms gjennomgang av D11 slik den foreligger i NgL IV. Kataloginformasjonen avviker dog noe fra Storm, da det står at Hans Jakobssøn Lo var lagmann i Skien 1567–1593 og Tønsberg 1573–c.1580. Årstallet 1593 oppgis ingen andre steder, og er nok en trykkfeil, da Lo neppe var lagmann begge stedene samtidig.

Magnus Rindal og Bjørg Dale Spørck *Kong Magnus Håkonsson Lagabøtes landslov, del I* utgitt i 2018 omtaler D11 på s. 24. I beskrivelsen har Rindal & Spørck datert manuskriptet til mellom 1567–1580, altså samme periode som Hans Jakobssøn Lo opererte som lagmann.

Bjørg Dale Spørck har i sin doktorgradsavhandling *Kong Magnus lagabøters kristenretter : Innhold, språk og overlevering* fra 2006 beskrevet D11 på s. 124–125. D11 nevnes flere ganger i doktorgradsavhandlinga, men da med hensyn til innholdet, altså fra et tekstkritisk perspektiv.

Finn-Erik Vinje har i doktorgradsavhandlinga si, *Den norske landsloven i svensk målform* fra 1967, trukket fram D11 på s. 31. Også Vinje bygger på Storms oversiktsverk fra 1879. Han redegjør nokså grundig for prosessen fra ei landslov på norrønt til de mange oversettelsene på 1500-tallet. Det er omtrent 85 av disse, mot 75, slik Storm skriver (1879, s. 22) (Vinje, 1967, 18). Hos Storm er disse delt inn i to redaksjoner: en med Kong Magnus' fortale og en med en ny fortale. Den nyere fortalen er den hyppigste, men det er versjoner som inneholder begge fortalene (AM 79 fol og Deich 11 fol) (Storm, 1879, s. 22). Vinje stiller seg kritisk til Storms inndeling i en yngre og eldre resensjon i og med at det ikke har mankert på manuskripter inneholdende Landslova – og dermed heller ikke forelegg fra flere hold (Vinje, 1967, s. 30). Det bør dog merkes at hans undersøkelse i all hovedsak er utført fra et språklig perspektiv og omtalen av D11 er hovedsakelig at det foreligger på norrønt, innretta for alle lagting, med visse henvisninger til spesifikke lagting.

Anna Catharina Horns doktorgradsavhandling *Lov og tekst i middelalderen : Produksjon og resepsjon av Magnus Lagabøtes landslov* fra 2016 har ikke D11 som et av tekstvitnene som gjennomgås, men derimot manuskripter som Hans Jakobssøn Lo har hatt i sin varetekt. Som en del av og følge av hennes avhandling har hun også utarbeida et dokument (nettressurs hos Nasjonalbiblioteket), «Strukturtabell, håndskriftene av landsloven» (Horn, 2019), hvor Landslovas struktur, initialer og initialenes størrelse i alle manuskripter er blitt gjort rede for, følgelig også D11s.

## 2.0 Bakgrunn

På 1500-tallet gikk Norge inn i en ny epoke. Først og fremst var 1500-tallet sjølve reformasjonsårhundret, men vel så viktig var det også i dette århundret at de humanistiske kulturstrømningene nådde Norden. Humanismen hadde sitt utspring i den europeiske renessansen og var en sterk og innflytelsesrik kulturstrømning som var akademisk frigjort fra middelalderens kirkelige dogmatiske dominans (Jørgensen, 2013a, s. 52–55). Tidlig i første kvartal av det 16. århundre, i 1521, regner man også at den politiske unionen som forente de tre skandinaviske landa, Kalmarunionen, mista sitt grunnlag. Kort tid etter blei Fredrik I konge av Danmark og seinere Norge. I løpet av hans regjeringstid begynte tida hvor danskekongene gjorde stadig større krav på norsk jord og herredømme. Følgende Fredrik I var Christian III, som i 1536 ønsket at Norge skulle underkastes dansk styre fullt og heilt, på lik linje med de øvrige danske landskapa, og, samtidig med dette innføre reformasjonen. Slik blei Norge et lydrike under Danmark, og perioden 1537–1660 kalles *lydriketida* (Weidling & Njåstad, 2019; Rasmussen, 2019). Hoveddelen av oppgava kommer til å være satt innen rammene av denne tida.

### 2.1 Landslova

Formelle lover er en essensiell del av statsdannelsen i og det er ingen tvil om at også nordiske lover har inngått i en europeisk tradisjon (Jørgensen, 2013b, s. 262; 268). Fra norsk middelalder har vi Magnus Lagabøters landslov som blei vedtatt på Gulating, Frostating, Eidsivating og Borgarting mellom 1274–1276. Jørn Øyrehagen Sunde (2005, s. 117–118) har skrevet om europeiske lovverk det er grunn til å tro har spilt ei rolle som forbilder for norsk lovgivning i høymiddelalderen. Et av disse forbildene for Landslova, som var ei lik lov for heile landet, kan ha vært den castillanske *Las Siete Partidas* fra 1265. Dette var ei riksdekkende lov utarbeida av kong Alfons X den vise mellom 1256–1265. Lovverket reflekterer høydepunktet i middelalderens lovgivning med en klar tanke, indre systematikk og logikk, samt filosofisk djubde. Verket var imidlertid ikke gjeldende før på 1300-tallet. Dets kompleksitet var dog for høy til at det kunne brukes i europeisk rettsvitenskapelig arbeid, men det er mulig å betrakte det mer som et rettslig lærdomsverk (Sunde, 2005, s. 117). Denne lovsamlinga blei norske sendemenn kjent med da de i 1257 reiste til Castilla hvor Kristines, Håkon Håkonssons datter, og den spanske prinsen Felipes ekteskapsinngåelse fant sted påfølgende år. Sunde skriver at Lodin Lepp var med i følget som dro til Castilla. Han var kanskje med på å utforme Landslova vinteren 1273, for han var da en sentral person ved kongens hoff i Bergen og «(...) kunne der

formidla sin kunnskap om det store lovarbeidet i Castilla til lovkonsipistane» (Sunde, 2005, s. 118).

Innholdet i Landslova er delt inn i bolker, som igjen er avgrensa i kapitler. Landslova består av ni slike bolker, som fungerer som tematiske seksjoner: Tingfarebolken, Kristendomsbolken, Landevernsbolken, Mannhelgebolken, Arvebolken, Jordskiftebolken, Landsleiebolken, Kjøpebolken og Tjuvbolken. I forkant av Tingfarebolken er det ei innledning, en prolog, hvor det kommer fram at «Fysti lutr bokarennar er cristins doms. bolkr» (Rindal & Spørck, 2018, s. 106). Tingfarebolken, som står før Kristendomsbolken, handler om å skipe tinget på rett måte, om at grid settes, lagrettemenn velges etc., altså legge til rette for at tinget – som høvelig – skal kunne gi rette dommer. Den er altså ikke en del av sjølve *lovboka*. Etter Tjuvbolken følger retterbøter av Håkon Håkonsson og Magnus Håkonsson. Til slutt er det en epilog hvor kong Magnus' rolle i lovarbeidet gjentas. Horn gjenkjenner en tematisk rekkefølge i bolkene som kan relateres til et hierarkisk tekstsyn i europeiske akademiske miljøer. I Kristendomsbolken er det forhold knytta til kongen og kirka; i Landevernbolken – nesten sjølforklarende – vern av kongens land; i Mannhelgebolken er det den frie mann og deretter i Arvebolken og Jordskiftebolken forhold rundt hans arv og eiendom; i Landsleiebolken er det leilendingenes plikter; i Kjøpebolken handelsmennes; i Tjuvbolken er det forhold knytta til tjuveri (Horn, 2016, s. 30–33).

Det er ingen manuskripter av Landslova bevart fra 1400-tallet. Derimot er det bevart 39 manuskripter, samt fragmenter fra nær 50 manuskripter datert mellom 1275–1400. De fleste av manuskriptene er datert til en femtiårsperiode mellom 1300–1350. På 1500-tallet tok produksjonen av manuskripter med Landslova til igjen. (Horn & Seip, 2020, s. 23–24). Det er også rundt midten av dette århundret at de første papirmanuskriptene av Landslova dukka opp (Holm-Olsen, 1990, s. 23). Holm-Olsen skriver at det:

«Ofte har [...] vært nødvendig å erstatte gamle lovhåndskrifter som var blitt slitt ved flittig bruk, og dette er vel en av grunnene til at de fleste bevarte norske lovhåndskrifter er papirhåndskrifter, skrevet på 1500-tallet, helt til den første trykte lovboken kom, Kristian IVs norske lov av 1604.» (Holm-Olsen, 1990, s. 144).

Dette perspektivet er ikke uproblematisk, da det er mer trolig at det var andre faktorer som spilte inn. Som en følge av oversettelsesarbeidet – som vi beskriver under – blei de gamle pergamentmanuskriptene på norrønt overflødige, og dermed kutta opp for å brukes som forsterkninger i regnskapsbøker. Heldigvis overlevde også noen manuskripter som

samlerobjekter (Horn & Seip, 2020, s. 24), og som i dag gjenfinnes i danske og svenske samlinger. Det er kun tre middelaldermanuskripter av Landslova som er oppbevarte i Norge idag (Rindal & Spørck, 2018, s. 54).

Med Kristian IV går de norske lovene inn i ei ny tid i 1604 (Jørgensen, 2013b, s. 276). I januar 1604 krever kongen at «[...] Norges lov og retterbøtene gjennomgås, etter at lagmennene nå har lagt fram sine forslag» og den nye lova er et faktum når den trykkes i 1604, samt i 1605 når «Kongen sender hver av lagmennene et eksemplar av den trykte lovbooken, som de heretter skal dømme etter i alle sager som stevnes inn for dem.» (Winge, 1988, s. 284; 293; NRR IV, s. 38–39; NRR IV, s. 118).

Landslova levde dog livlig i det 16. århundre, men det nye for dette århundret er at den stadig forekommer i oversettelse til dansk. Det er mange bevarte av disse oversettelsene. I all hovedsak kan man si at det som preger 1500-tallet er oversettelser av Magnus Lagabøtes landslov til dansk. Storm (1879, s. 22) nevner minst 75. Fra første halvdel av 1500-tallet har vi Anders Sæbjørnssons lovoversettelse. Denne er bevart i rundt 85 avskrifter, ifølge Vinje (Vinje, 1967, s. 18). Den tidligste oversettelsen uavhengig av Sæbjørnssons oversettelse finner vi i papirmanuskriptet AM 318 fol. (tidligere UB Ms. fol 3) fra 1554, utført av en Rasmus Skriver. Deretter begynner det å florere med sjølstendige oversettelser i det siste kvartalet av 1500-tallet med en topp rundt det siste tiåret (Vinje, 1967, s. 18–19; fotnote s. 18). Mette Refslund Witting (2020, s. 39) skriver at det totale antallet manuskripter med oversettelser er usikkert, men at den seineste kartlegginga hos Rindal & Spørck (2018, s. 85) teller 131.

Det økte oversettelsesarbeidet i siste kvartal av 1500-tallet henger utvilsomt sammen med kongens reskripter av 1572, 1591 og 1592/1593 hvor det kommer fram befaling om at Landslova skal oversettes og revideres av lagmennene. Påbudet om at noe skulle gjøres kommer særlig tydelig fram i reskriptet av 14. april 1572 hvor det befales at lagmennene sønnafjells samles i Oslo for å drive lovoversettelse og lovrevisjon (NRR II, 1863, s. 11–12; Hallager & Brandt, 1981, s. VII; Winge, 1988, s. 116; Storm, 1879, s. 42). Dette er også det som er mest relevant for oss ellers i oppgava:

«Vi Frederik &c. Vider, at vi forfare, hvorledes at den norske Lov af mange og adskillige paa Danske skal være udsat og transfereret, og udi mange Artikler findes forfalsket, saa den ikke skal komme overens med den rette Mening, eftersom den paa Norske findes beskrevet, hvorover er at formode, at tit og ofte udi Domme kunde mange adskillige Vildfarelser og anden Vidtløftighed vederfares, - og paa det at forskrevne norske Lov, efter som den retteste findes beskrevet, paa god Danske udi sin rette Mening maa blive udsat (...) Da bede vi Eder alle, og hver særdeles strengelig byde, at I rette Eder efter med det allerførste udi vor Kjøbstad Oslo at forsamle, der forskrevne norske Lov med alle sine rette Bøger (sic,

men rimeligvis feilagtigt for Retterbøder) at foretage, den grangivelig at overlæse og korrigere og paa god Danske transferere og udsætte (...)» (Hallager & Brandt, 1981, s. VII).

Til tross for befalingene, er det tydelig at det har manglet på noe, sida kongen, i reskriptet av 1593, klager over at det ikke er blitt gjort noe (Hallager & Brandt, 1981, s. VII–IX; Winge, 1988, s. 242). Dette «noe» kan vi tolke i retning av å lage ei *felles* og *samla* lov. Holm-Olsen underbygger det vi ser i reskriptene:

«Bare få kunne lese og forstå de norrøne håndskriftene. Det gjaldt også lovhåndskriftene. Men lovene fra gammelnorsk tid fortsatte å gjelde gjennom hele middelalderen. (...) Juristene var derfor nødt til å sette seg inn i det gamle språket. Nye avskrifter av de gammelnorske lovtekstene ble skrevet helt inn i 1500-årene (...)» (Holm-Olsen, 1990, s. 146).

Det norrøne språket stod i ei særstilling i lovverket på 1500-tallet: «Lovverket var den siste bastionen for norsk, jamvel om den gamalnorske Landslova var gyldig rett til 1604, finn me omsetjingar til dansk frå 1510 og framover.» (Berg, 2018, s. 173). Rindal & Spørck (2018, s. 84) skriver at det på 1500-tallet også var dansker blant lagmennene, og at sjøl om en del av de norske lagmennene forstod norrønt, så blei en oversettelse etter hvert et behov. Likevel blei begge variantene brukt på 1500-tallet: De danske embetsmennene kunne bruke oversettelsen, mens de norske lagmennene den norrøne originalen. Seip (1921, s. 10) skriver om det danske språket i Norge at «[b]ortimot 1600 seirer den også som rettsmål og som skriftmål i privat brevsifte.» Norrønt holdt seg med andre ord lenge blant de norske lagmennene, som må ha hatt gode kjennskaper til det gamle språket, og, som vi snart kommer inn på, som det ser ut til at de aktivt har dyrka.

## 2.2 Humanismen

Humanismen hadde sitt utspring i renessansen i Italia på 1300-tallet. Den var en allsidig bevegelse hvor det ikke bare var den antikke kunst og litteratur som blei løfta fram, men også eldre vitenskap og språk. Humanistenes mål var på mange måter å leite fram de menneskelige verdiene, som de ønsket å løfte fram i sin egen samtid. Humanistenes motivasjon og arbeid var derfor av en ganske annen art enn hva den var hos de kirkelige klerkene. De antikke forfatterne fikk nytt liv gjennom humanistenes studier, kommentarer og avskrifter. Humanistene begynte gradvis å arbeide med kildekriftene som filologer. De sammenlikna de gamle manuskriptene og forsøkte å finne tilbake til tekstens opprinnelige form og innhold. De oversatte også de gamle verkene og forfatta lærebøker om de gamle vitenskapelige emnene (Holm-Olsen, 1981, s. 12–

14). Produksjonen av bøkene skjedde i ei tid hvor trykkpressa i større og større grad blei brukt, men «[t]he excellence of early printing has been attributed to its faithful imitation of manuscripts.» (Ullman, 1969, s. 152). Dette *imitasjonsaspektet* var viktig for humanistene og det gjennomsyra hvordan de arbeida. Antikken skulle gjenfødnes, og det gjaldt også det latinske språket, hvor humanistene fant sitt fremste språklige ideal i klassiske forfattere som Cicero (Leonhardt, 2013, s. 184–186). Sjølve skriftypene som blei utforma (både trykte og håndskrevne) var prega av imitasjonsaspektet: «Humanistane kalla sjølv skriftera for *littera antiqua* ‘gammal skrift’, i medviten motsetning til det som då var moderne: den gotiske skriftera.»<sup>4</sup> (Haugen, 2013b, s. 205). En adaptasjon av en skrifttype hadde aldri tidligere blitt så lada med symbolsk verdi som slik som den blei i Italia i denne perioden (Martin, 1994, s. 193). Imitasjonsaspektet fortsatte i det 15. århundre hvor det er tilfeller der skrivere gjenoppliver gamle tiders skrifttyper (Derolez, 2003, s. 176–177; 180–181). Det tar dog tid for tanker og idéer å spre seg, noe som Jürgen Leonhardt (2013) har kommentert. Han skriver (2013, s. 184) at det er umulig å trekke ei klar linje mellom slutten på middelalderen og starten på renessansen (og dermed humanismen).

På begynnelsen av 1500-tallet begynte imidlertid humanismen å feste seg i Norden. Som nevnt tidligere var det økt dansk påvirkning i den norske administrasjonen etter reformasjonen. Dette medførte at den humanistiske læra blei spredt her til lands gjennom det danske humanistiske skrivere skreiv. En viktig faktor som spilte inn her er den nære forbindelsen mellom reformasjon og humanisme i Danmark.

Først mot midten av 1500-tallet ser man den spede begynnelsen av en ny norsk litteratur. Kongesagaene vekket interesse hos humanistene, og det begynte å danne seg humanistiske miljøer, og det er viktig å understreke at miljøene ikke var isolerte fra en større europeisk kulturkrets. I de gamle, norrøne manuskriptene møtte imidlertid humanistene norrønt, og Laurents Hanssøn (død 1557/1558), som virket i Bergen, skreiv rundt midten av 1500-tallet at det er få som kan lese, og enda færre som kan forstå, de få, gamle bøkene inneholdende kongesagaene, samt andre gamle bøker. Hanssøn var dog norrønkyndig (Holm-Olsen, 1981, s. 14–15), og det var også andre samtidig med eller etter ham som også var det.

I Norge var den humanistiske kretsen i Bergen først ute. Den første superintendenten Geble Pederessøn (1490–1557) blei kjent med humanismen etter studier i Holland og Belgia. Lærdommen derfra brakte han med seg til Bergen. Fra 1540-åra til 1557 var han en ledende

---

<sup>4</sup> Knut Johannessen (2007, s. 13) skriver at betegnelsen *gotisk* stammer fra humanistene i Italia. Betegnelsen er opprinnelig et nedsettende uttrykk for barbarisk i stilhistorisk sammenheng.



skikkelse i det miljøet. Den tidligere nevnte Laurents Hanssøn er en annen viktig skikkelse å nevne. Han hadde virket som kanselliskriver i København. I tillegg til oversettelser av kristenretter, regnes han også som den første virkelige sagaoversetteren. Interessen og virket med sagaene finner vi også hos Jon Simonssøn (1512–1575). Han var en av de mest lovkyndige menn fra Bergen, og han var lagmann på Agder fra 1546. Peder Claussøn Friis (1545–1614, se under) nevner Jon Simonssøn i lovprisende tonelag, og Holm-Olsen ser det sannsynlig at han har fått sine norrønkunnskaper fra ham (Holm-Olsen, 1981, s. 16–19). Jon Simonssøn er for øvrig en av personene nevnt av Lo i D11, hvor han er nevnt på fol. 102r (foliert 104) med Los egen hånd «Af Jacop landwigs logbog som hand haffuer faait aff Jon simensen, Lagmand under Agde side»<sup>5</sup>. En kort bemerkning er interessant å gjøre seg angående formuleringa *under Agde side*. Jon Simonssøn blei etter sedvanlig praksis kalt lagmann *på* eller *under Agdeside* i tidlige kongebrev. Sjølv har han imidlertid benytta seg av flere variasjoner, nemlig lagmann *aa* eller *paa Agder*, lagmann *paa Agdeside* og lagmann *under Agdeside*. Lars Hamre påpeiker at han heilt fram til 1562 har veksla mellom *aa* eller *paa Agder* og *paa Agdeside*. Deretter blir *under Agdeside* brukt. Videre skriver han at Simonssøns forgjengere i embetet «synest berre å ha brukt lagmann på Agdeside, så lagmann «aa» eller på Agder ser det ut til at det er han sjølv som har teke i bruk, truleg påverka av sine gammalnorske studia» (Hamre, 1986, s. 101). Denne påvirkninga fra studiene er interessant å legge merke til. Også Laurits Hanssøn kan ha blitt påverka av sitt virke med sagaoversettelse fra norrønt. Han beklaget seg over å ha glemt mye av det danske målet og han føyer ofte til latinske oversettelser der han bruker norrønt (Holm-Olsen, 1981, s. 18). Jon Simonssøn reiste mye i sitt lagmannsdømme. Han reiste også til andre lagmannsdømme, og da var det som oftest i tilknytning til hans embete. På sine reiser må han ha møtt mange sentrale personer med delte interesser. To lagmenn han har møtt, Laurits Hanssøn og Hans Jakobssøn Lo, delte interesser med ham innen rettshistorie og historie (Hamre, 1986, s. 109; 114).

Det humanistiske miljøet i Oslo vokste også fram på 1500-tallet. Det blei hovedsenteret for det litterære liv i Norge i de siste tiåra av 1500-tallet. Forskjellig fra Bergen er det at Oslo-humanistene i større grad interesserte seg for latinske dikt og diverse tekster, deriblant av religiøs art. Av humanistene i Oslo-kretsen er det relevant å nevne Jens Nilssøn (1538–1600). Han var en av personene som hadde kjennskap til norrønt og som utviste historiske interesser.

---

<sup>5</sup> Jon Simonssøn hadde AM 322 fol i sitt eie (Rindal & Spørck, 2018, s. 20–21). I Ngl IV (s. 513) Står det at det finnes spor av de tapte retterbøter i de Deichmanske håndskriftene nr. 11 8vo (D11) og 38 4to, samt i Holm perg 34 4to (tidl. C 21) og Holm papp 117 fol (tidl. C 27, oversettelse til dansk). Sistnevntes relasjon til AM 322 fol nevnes ikke i Rindal & Spørck (2018, s. 44).

Han hadde studert i København og var i nær kontakt med andre i kretsen som hadde studert ved tyske universitet. Etter hvert blei han den ledende skikkelsen i kretsen, noe som ikke er uventa, da han allerede som 25-åring blei rektor ved Katedralskolen i Oslo. Han forfatta der som første nordmann ei skolebok til bruk for skolens elever. Tjue år før sin død blei han biskop. Noe av det som er av interesse for oss er hans historiske interesse. Den er manifestert i avskrifter av konge- og biskoprekker. Disse avskriftene er etter forelegg fra flere lovhåndskrifter (Holm-Olsen, 1981, s. 21–23). Han foretok en rekke reiser og visitaser, som han har gjort rede for i sine reiseopptegetninger (Holm-Olsen, 1981, s. 22–23). Her, i hans *Visitatsbøger og reiseopptegetninger 1574–1597* (Nielsen, 1885) finner vi noe av interesse, hvor det kan se ut til at D11 har vært et av forelegga for hans kongerekke, som vi nevner i materialbeskrivelsen om D11 i kapittel 4.

Peder Claussøn Friis er den siste vi skal nevne særskilt. Holm-Olsen (1986, s. 24) meiner det er sannsynlig at han er blitt lært opp i norrønt av den tidligere nevnte lagmannen Jon Simenssøn «under Agdeside». Friis' litterære produksjon begynte først i 1580, men han er fortsatt verdt å nevne fordi han også var en del av det humanistiske miljøet i Los samtid, og de må ha møttes, som vi blant annet ser av en notis i NKS 1642 4to, og som vi straks kommer tilbake til. Han var den av sine samtidige som var mest dreven i norrønt språk. Han oversatte Landslova mellom 1595–1597 og dertil mange retterbøter. Oversettelsen hans, og også Stavangers lagmann Martin Nilssøns oversettelse må sees i lys av et ønske fra Danmark om ei trykt lov i Norge (Holm-Olsen, 1986, s. 24–25). Sistnevntes oversettelse finner vi i NB Ms. fol. 5, datert 1597. Den er et særlig interessant tilfelle sida den ikke bare inneholder oversettelsen, men også den norrøne parallellteksten. Hver side er delt i to spalter, hvor spaltene nærmest margin inneholder oversettelsen til dansk, mens spaltene ytterst på hver side inneholder den norrøne teksten. Peder Claussøn Friis, Martin Nilssøn, lagmann i Stavanger og Pål Helgessøn, lagmann i Bergen, oversatte alle Landslova på 1590-tallet<sup>6</sup>, angivelig etter ønske fra danskekongen om ei trykt lov i Norge. Merkelignok blei de ikke benytta i den følgende trykte lova: *Kristian IVs norske lov*, som blei trykket og utgitt i 1604<sup>7</sup>. Holm-Olsen (1986, s. 24–25)

---

<sup>6</sup> Holm papp 74 4to fra 1600, avskrift etter AM 322 fol har også parallell oversettelse til dansk, og Peder Claussøn Friis var ansvarlig for arbeidet. AM 94 4to fra c. 1600 inneholder også en avskrift av AM 322 fol. og oversettelse til dansk, og er blitt utført for Friis. Pål Helgessøn har skrevet et manuskript som ligger i Edinburgh, Advocates library, 21–4–3 fra c. 1600, som inneholder tekst og oversettelse også etter AM 322 fol. (Rindal & Spørck, 2018, s. 39; 43; 44).

<sup>7</sup> Første opplag av *Kristian IVs Norske Lov* blei trykt hos Henrich Waldkirch i København i 1604. Opplaget deles inn i tre klasser: A, B, C, hvor A har færrest trykkfeil og hyppig bruker horisontale streker som forkortingstegn. Hver lagmann skulle bli tilsendt et eksemplar av lovboka. Tanken var at den skulle tre i kraft fra nyttår 1605, men bøkene blei først sendt nordover 6. juni 1605. (Hallager & Brandt, 1981, s. XVIII–XX). Nasjonalbiblioteket eier tre eksemplarer av første opplag: NB Ms. 8vo 327 (kl. A), NB Ms. 8vo (kl. B) og NB Ms. 8vo 329 (kl. C).

skriver videre at Friis' oversettelse er den beste og at den nye lova ville vært mindre mangelfull om hans oversettelse blei bruk.

### 2.3 Hans Jakobssøn Lo fra Eiker

I sekundærlitteraturen er Hans Jakobssøn Lo oftest omtalt som Hans Jakobsen Loe (f.eks Rindal & Spørck, 2018, s. 24). Gustav Storm benytter stort den samme formen av navnet, men tidvis Jacobsen. I kildematerialet er, som ventelig på 1500-tallet, mange former for navnet brukt.

I et diplom, DN XVIII nr. 387 datert 19. september 1576, omtales Hans Jakobssøn Lo i anledning et tilbakekjøp av en eiendom som hans far solgte i 1527, og som var en del av Los mors odel. I diplommet, som ikke er skrevet av ham sjøl, er navnet hans skrevet Hans/Hanns Jacobszøn Loe. I en herredagsdom fra Oslo 6. juli 1580 er han først omtalt som Hans Low av en skriver, og så seinere av en annen skriver, i en dom fra 8. juli 1580, Hans Loug (Thomle, 1894, s. 94–97; 106).

Det hadde vært interessant å se hva denne lovmannen i Skien og Tønsberg kalte seg sjøl. For å finne ut av dette må vi se på kildematerialet vi er sikre på at han har ført i pennen. En av disse kildene er et diplom på papir datert 12. januar 1576 i Tønsberg (Riksarkivet, Riksarkivets diplomsamling, diplom fra prestearkiv, Tønsberg, 12. jan. 1576). Der skriver han «Alle mandt Som dette Breff Seer eller hører Sender Hans Jacobßønn Q: G: och Sine». Han har avslutta brevet med «Till wtnisburd wnder mith Signeth», og rett under ser man avtrykket av et segl på bretten. Den andre av kildene er en egenhendig notis i NKS 1642 4to, *Codex Tunsbergensis*, på fol. 173v (se utklipp i kapittel 6). Der skriver Lo med en lett leselig frakturskrift: 'Anno 1573 Annammet ieg hans lo thenne logbog aff peder fris'. Peder Friis var lagmann i Tønsberg ca. 1570–1673 og Los forgjenger (Johnsen, 1937, s. 170). De har altså møttes og virket i samme lagmannsmiljø.

I det tidligere nevnte diplommet, DN XVIII nr. 387, framkommer det at Jakob Ormssøn Lo var Hans Jakobssøn Los far. Han var lagrettemann på Eiker og kirkeombudsmann ved Haug kirke<sup>8</sup> mellom 1542–1548 (NgL IV, s. 760 note). Hans Jakobssøn overtok embetet som lagmann i Tønsberg etter Peder Friis i 1573 og holdt det til 1580, da han etter innvilga søknad gikk av som lagmann. På den tida var Lo blitt skrøpelig og ute av stand til å tjene som lagmann. Han var også koneløs og uten barn som han måtte forsørge: Lo hadde bare gårdene sine igjen å leve av og derfor bad han «(...) om at kongen vil unne ham dem «quitt og fri for all kongelig tyngde undtagen almindelig kongeskatt som pålegges det hele land» (Johnsen, 1937, s. 170).

---

<sup>8</sup> Haug kirke ligger i dag i Hokksund. Lo-gårdene ligger øst for kirka og er fortsatt i dag innbefatta i Haug sokn.

Han fikk da skattefritak for sine tre odelsgårder, hvorav to av disse var Lo-gårdene på Eiker, og den tredje var gården Blindern i Aker (Robberstad, 1971, s. 219–220).

## 3.0 Teori

Som vi til nå har sett, var Norge på 1500-tallet i ei brytningstid: Reformasjonen, økt dansk politisk innblanding i Norge (slik som vi ser over av reskriptet fra 1572), trykkpressas økte utbredelse, dansk som skriftspråk og humanismen, var alle faktorer som har vært viktige i overgangen fra middelalder til tidlig moderne tid. Og det er dette som er den historiske og kulturelle rammen for tilblivelsen av D11. Hensikten med denne oppgava er å undersøke det filologiske aspektet ved D11 for å få svar på hvorfor lagmann Hans Jakobssøn Lo i det heile tatt lagde D11 med de materialene han har brukt og på den måten han har gjort det, og hvorfor han skrevet på norrønt.

### 3.1 Hans Ulrich Gumbrecht

En som har diskutert dette filologiske aspektet ved denne tidsperioden er den tyske litteraturprofessoren Hans Ulrich Gumbrecht. To av hans nøkkelbegrep, *presence* og *meaning*, utgjør den viktigste delen av denne oppgavas teoretiske rammeverk. Disse teoriene er utførlig skildra i *Production of Presence : What meaning cannot convey* (2004), som ofte trekkes fram som et av hans mest sentrale og dekkende verk. I forordet i dette verket uttrykker Gumbrecht at hans teori ikke tilhører én særskilt skole eller gruppering av tenkere, og at den aller minst kan sies å tilhøre den europeiske hermeneutikken. Tvert om inngår den europeiske hermeneutikken som en av «syndebukkene» i «the little conceptual drama of this book». De øvrige er fortolkning (interpretation), metafysikk, cartesianisme og dikotomien subjekt/objekt. (Gumbrecht, 2004, s. xiv–xv). Av særlig interesse for oss og et viktig grunnlag for det teoretiske rammeverket i denne oppgava er kritikken av det som framstår som *logo-fono-sentrisme* i den vestlige verden. Et av de tidlige argumentene hos Gumbrecht mot disse «syndebukkene» er nemlig at de har ført til en *logo-fono-sentrisme* (*logo-phono-centrism*, som er et begrep han har lånt fra Jacques Derrida<sup>9</sup>). Denne *logo-fono-sentrismen*, meiner Gumbrecht, førte til at man, med andre ord, ikke tok i betraktning at «(...) the materiality of the characters on wax, papyrus, or parchment was seen as the historical condition for the dominance of «meaning» and «spirit» in Western culture.» (Gumbrecht, 2004, s. 9). *Logo-fono-sentrismen* var ikke forenlig med noe av det som fascinerte Gumbrecht og hans akademiske feller, nemlig hvordan forskjellige kommunikasjonsmedia, eller -materialiteter, kunne endre meningene som de bar på. De så at

---

<sup>9</sup> Begrepet er særlig blitt definert av Derrida. For mer om dette, se Derrida, J. (2016). *Of Grammatology* (G. C. Spivak, Overs.). Baltimore: Johns Hopkins University Press. (Opprinnelig utgitt på fransk *De la Grammatologie* (1967)).

et meningskompleks slettes ikke kunne separeres fra dets medialitet, altså fra slik det stod fram på ei trykt side i ei bok, på en dataskjerm eller i ei talemelding (Gumbrecht, 2004, s. 11–12). Dette er ikke forenlig med metafysikken, som han meiner man skal forstå bokstavelig, altså som noe over-fysisk som hevder å bevege seg forbi det fysiske (Gumbrecht, 2006, s. 318–319), og hvis verdensanskuelse er relatert til det han har kalt *a loss of world*. «This is one important reason for our feeling that we are no longer in touch with the things of the world.» (Gumbrecht, 2004, s. 49). Dette gjør at man legger heilt feil premisser til grunn for enhver undersøkelse av kulturelle artefakter.

### 3.2 Presence og meaning

Hensikten med begrepa *presence* og *meaning* er å tilføre humaniora en typologi som kan brukes til å beskrive *alle* kulturer og kulturelle objekter. Gumbrecht understreker at det særlig er *presence* som er viktig og at det er denne komponenten han meiner vil styrke det analytiske arbeidet i humaniora. *Presence* og *meaning* er ikke gjensidig utelukkende; ofte kan det svinge mellom *presence* og *meaning*, men Gumbrecht argumenterer for at det uansett er mulig å komme fram til om en kultur i det store og heile enten lener seg til den ene eller andre sida alt ettersom hva slags typer selv-referanser vi finner i den. Når *presence* og *meaning* realiseres, kaller Gumbrecht det for *production*, som ikke skal forstås slik man stort sett bruker det i dag, altså i betydninga av å skape eller tilvirke gjenstander og fabrikkprodukter, men heller bokstavelig etter ordets direkte oversettelse fra latin *producere* «bringe fram, frambringe» (Gumbrecht, 2004, s. 17; 19).

I en artikkel i *History and Theory* 45 (2006) definerer han *presence* som den spatio-temporale lokaliserte eksistensen av fysiske objekter og hendelser (the spatio-temporally located existence of physical objects and events) (Gumbrecht, 2006, s. 317). *Presence* impliserer at noe er en substans (eksistens), og følgelig noe som kan relateres til den romlige relasjonen mellom våre menneskelige legemer og verdens objekter. Det som er til stede – eller *present* – er ment å være til stede og håndgripelig i ordets rette forstand (Gumbrecht forklarer at det kan langt på vei forstås bokstavelig som latinsk *prae-esse*) (spatio-temporal lokalisert). Det kan altså ha en umiddelbar påvirkning på menneskekroppen. Når objekter er *present*, blir de det Gumbrecht kaller *things-of-the-world*. Likevel er det ikke alltid at disse objektene – *things-of-the-world* – faktisk er innen rekkevidde av vår kropp eller tanke, men de kan, i følge Gumbrecht, like fullt beskrives å være *present*, til stede. Han forklarer at sjølve konseptet *things-of-the-world* også består av konnotasjon som refererer til et ønske (desire) om

tilstedeværen (Gumbrecht, 2004, s. xiii–xiv; 17). *Production of presence* viser til alle hendelser og prosesser hvor inntrykka eller innvirkninga som det menneskelige legemet påføres av objekter som er *present* – det vil si *things-of-the-world* – settes i gang eller forsterkes (Gumbrecht, 2004, s. xiii–xiv; 17).

*Meaning* skal i Gumbrechts tekster forstås bokstavelig, altså som norsk *betydning* eller *tolkning*. I følge Gumbrecht er *meaning* både i hverdagspråket så vel som i filosofiske vendinger, alltid ment å være resultatet av et valg eller bevisst utvelgelse (Gumbrecht, 2010, s. 38; 2004, s. xiv). Hvis vi tillegger tolkning til noe som er *present*, altså *things-of-the-world*, så er det også uunngåelig at innvirkninga det har på oss fortyndes (Gumbrecht, 2004, s. xiv). *Meaning production* kan forstås som å bære fram et bevisst utvalg. Et av de viktigste eksemplene Gumbrecht nevner når det kommer til *production of meaning*, er rett og slett en praksis som også er utbredt i filologisk virksomhet (man kan innvende at dette kanskje ligger nærmere den tradisjonelle filologien, jf. over). Redigering av tekst er prega av mange lag med utvelgelser. Til og med rettelser av feil i teksten må regnes som redigering. Det Gumbrecht understreker er at «(...) the editor-subject also constitutes itself in these multiple acts of choosing, for choosing among a variety of elements is exactly what can be called the «production of meaning». Dette forutsetter, dog, at de elementene som velges bort ikke tapes, skjules eller ødelegges. Bevaring og dokumentasjon av det som velges bort er en av primærpraksisene innen filologien, noe som gjør at tekstredigering kan kalles *production of meaning* par excellence (Gumbrecht, 2003, s. 27–28).

«That any form of communication implies such a production of presence, that any form for communication, through its material elements, will «touch» the bodies of the persons who are communicating in specific and varying ways may be a relatively trivial observation – but it is true nevertheless that this fact had been bracketed (if not – progressively – forgotten) by Western theory building ever since the Cartesian *cogito* made the ontology of human existence depend exclusively on the movements of the human mind.» (Gumbrecht, 2004, s. 17).

Sida våre egne, «moderne» kulturer har en større tendens enn andre til å tilsidesette dimensjonen av *presence* og dets implikasjoner, har Gumbrecht foreslått en typologi som skiller mellom *meaning-cultures* og *presence-cultures* (Gumbrecht, 2006, s. 319). Ved hjelp av *presence* og *meaning* skal man kunne benytte typologi til analysen av hvilken som helst kultur. (Gumbrecht, 2004, s. 79). Konseptene han bruker er tatt fra en kontrastiv beskrivelse av middelalder og tidlig, moderne kultur, men de skal fungere som illustrasjoner på hva som

behøves for å forestille seg en kultur som er fundamentalt forskjellig fra vår<sup>10</sup> (Gumbrecht, 2004, s. 78–79).

Typologien vi bruker er en distinksjon mellom *presence-cultures* og *meaning-cultures*. Middelalderkulturer skal i all hovedsak sees som *presence-cultures*, mens tidlige, moderne kulturer skal klassifiseres som *meaning-cultures*. Han understreker at det er viktig å se disse to begrepa som *idealtyper*<sup>11</sup>, det vil si at de hverken har eller kommer til å krystalliseres og eksistere i en rein form, men heller forbli idealer. Dette henger sammen med at kulturelle objekter (les: hendelser og objekter) kan analyseres som komplekse størrelser med komponenter som kan peike i retning av *meaning* eller *presence*. Gumbrecht meiner at man kan finne elementer av både *meaning* og *presence* i alle kulturelle objekter, slik at det faktisk dreier seg om er hvorvidt det er summen av det ene eller det andre som dominerer (Gumbrecht, 2004, s. 78–79). I en *presence-culture* anser menneskene seg for å være del av objektens verden i motsetning til separert fra den. (Gumbrecht, 2006, s. 319). Det innebærer, utover den materielle eksistensen, at *things-of-the-world* har en iboende betydning (meaning) som ikke bare kan avdekkes gjennom fortolkning (interpretation), og at mennesker anser sitt legeme som en del av deres eksistens. Den dominante sjøl-referenten i en *presence-culture* er altså legemet, det kroppslige, mens den i en *meaning-culture* er sinnet (Gumbrecht, 2004, s. 80).

En annen som har befatta seg med *presence* er den tyske professoren Jan-Dirk Müller. I likhet med Gumbrecht har han utforska en periode prega av store, kulturelle endringer fra et medieteoritisk perspektiv. I kapitlet «The Body of the Book : The Media Transition from Manuscript to Print» i *Materialities of Communication* (1994) skriver Müller at han tar for seg skriftas og dets mediums materialitet, og, sammen med dette, «(...) the change in attitude toward time and duration and the change in perception of text and tradition» (Müller, 1994, s. 33). Overgangen fra manuskriptkultur, hvor hver tekst blei omhyggelig utvalgt før den blei kopiert til en kultur hvor trykkpressa la til rette for *multiplicatio*, altså mangedobling av en tekst, som, ifølge Conrad Gesner i 1545, et samtidsvitne Müller bruker, for øvrig ikke nødvendigvis var valgt ut etter kvaliteten, men heller etter hva trykkerne tilfeldigvis hadde for hånde, førte til en trivialisering av det skrevne ord. Denne trivialiseringa medførte at det skrevne ord mista sin «aura» som den hadde i middelalderkulturen, og som fungerte som en garantist for tekstens

---

<sup>10</sup> Grunnen til dette er at Gumbrecht i denne delen omtaler Heideggers begrep *Being* – som på mange måter tilsvarer det Gumbrecht kaller *presence* – og at Heidegger i sin forklaringsmodell tar utgangspunkt i hans fascinasjon for før-Sokratiske tekster og gammelgresk kultur, et felt Gumbrecht ikke kjenner så godt som middelalderens kultur og tekster, samt overgangen til tidlig moderne kultur. Han viser til Most, G. W. (2002). Heideggers Griechen. *Merkur* 634 (2002). (113–123).

<sup>11</sup> Et begrep som han forklarer er henta fra og som skal forstås i tråd med Weberiansk tenkning.



sannhet (Müller, 1994, s. 33–35). Den tyske benediktinerabbeden Johannes Trithemius<sup>12</sup> (1462–1516) er et godt eksempel på enkelte miljøers holdninger til denne trivialiseringa og til både den nye teknologien i seg sjøl og dets foretrukne materialer. Han er bekymra for at trykkpressa fortrenger skriverne som kopierer de gamle tekstene. Skrivernes oppgave var ikke bare å kopiere en tekst for å ha kopiert den (og dermed gi den langt liv), men det var en viktig del av deres (religiøse) skoloring, i tillegg til at det sørga for at tekstene blei valgt ut med omhu i motsetning til trykkekunstens heller tilfeldige utvelgelse av uvesentlige tekster. Benediktinske skrifter var nemlig ikke skrifter som blei valgt ut til trykking, og det som blei valgt bort hadde en tendens til å ikke bli videreført. For å understreke poenget sitt kritiserer Trithemius trykkekunstens materialbruk, for materialene brukt i ei bok har mye å si for overlevelsen av ei bok. Ifølge Müller ser Trithemius dog ut til å være mindre opptatt av sjølve tekstens overlevelse, enn livet/overlevelsen til «the body of the text» tekstbæreren, det vil si, den individuelle kodeksen. Han gjør seg til talsmann for å kopiere trykk til pergament. Dette kan bare forstås innenfor rammene av manuskriptkulturen (Müller, 1994, s. 36–38). *The body of the book*, «bokas kropp» er en metafor Müller bruker for å understreke manuskriptkulturens legemliggjøring, altså *presence*, av det skrevne ord. Hvis middelalderkultur er performans<sup>13</sup>, så hadde følgelig kulturen en mye mer korporlig oppfatning av det å skrive enn hva man hadde i trykkpressas tidlige periode (Müller, 1994, s. 38). Konklusjonen etter Müllers undersøkelse er at legemliggjøringa av boka som *the body of the book*, var essensiell for det skrevne ordets langlivethet, i tillegg til videreføringa av forfatterens og tolkningas *presence*. Middelalderens skrivere opplevde en sensuell *presence* i bøkene, noe man ikke lenger i dag kan si man har (Müller, 1994, s. 44).

I likhet med Gumbrecht uttrykker også Lena Rohrbach et ønske om *presence* i møte med kulturelle objekter. I introduksjonen hennes til *The Power of the Book : Medial Approaches to Medieval Nordic Legal Manuscripts* (2014a) innlemmer hun material- og mediastudier som en del av tilnærminga til nordiske middelalderlovmanuskripter, og hun setter Gumbrechts typologi som en ramme. Som Gumbrecht eksplisitt har uttrykt (2004, s. 19), så forutsetter typologien at det kan brukes om *alle* kulturer og deres artefakter. En sentral forskjell mellom Rohrbach og Gumbrecht er på det kulturelle planet, hvor Rohrbach tar for seg kulturelle objekter i konteksten av nordisk middelalder, mens Gumbrecht (noe mer generelt) diskuterer

---

<sup>12</sup> Denne utgaven med parallelltekst på latin og engelsk anbefales: Trithemius, J. (1974[1494]). *In Praise of Scribes (De Laude Scriptorum)*. (K. Arnold, red., R. Behrendt, overs.). Lawrence: Coronado Press.

<sup>13</sup> Dette synet på middelalderkultur er fremmet av Zumthor, P. (1987). *La lettre et la voix : de la «littérature» médiévale*. Paris: Seuil.

overgangen fra middelalder til tidlig moderne tid. Et av hennes holdepunkter er å vise hvordan material- og mediastudier med fordel kan benyttes for å avdekke idéer som ligger til grunn for bokproduksjonen i middelalderen. Hun skriver at ei boks materialitet «(...) manifests itself in the entirety of its haptic and visual elements.» (Rohrbach, 2014a, s. 11. Kursiveringa er ikke opprinnelig.). Denne helheten av haptiske – eller taktile – og visuelle elementer kan vi forstå som uttrykk for bokas *presence*. Rohrbach tar utgangspunkt i Gumbrechts tidligere nevnte typologi om *presence-cultures* og *meaning-cultures*, hvor middelalderkulturer skal sees som *presence-cultures*, men hvor det også forekommer svingninger mellom hva som kan sees som uttrykk for *presence* og *meaning*. I *Matrix of the Law? A Material Study of Staðarhólsbók* (2014b) har Rohrbach undersøkt materialiteten i *Staðarhólsbók* gjennom en analyse av paratekstuelle elementer,<sup>14</sup> slik som innholdsfortegnelser, rubrikker og artikkelnummereringer. (Rohrbach, 2014b, s. 101) med, blant annet, den hensikt å få fram at middelalderkulturen ikke var logosentrisk. Lovbøker fra middelalderen svinger nemlig mellom å være «(...) objects that are significant because of their material presence, as symbols of power, and texts to be used and studied intensely, with detailed provisions to be referred to at court, as tools of power.» Rohrbach knytter dermed også *presence* opp mot maktbegrepet. Hun supplerer i en fotnote at begrepet *power* (makt) slik det brukes av henne kan kobles hen til både Foucaults sosiologiske definisjon og slik Gumbrecht omtaler det i *The Powers of Philology* (2003, s. 5–6) (Rohrbach, 2014a, s. 14–15). Gumbrecht spør seg hvordan man kan knytte filologiske til maktbegrepet og velger å definere *power* (makt) som «(...) the potential of occupying or blocking spaces with bodies.» Ved å definere *power* som et potensiale, impliserer han at makt ikke alltid behøver å skape vold (violence). Makt må dog alltid være basert på fysisk overlegenhet, skriver han, men det som knytter maktbegrepet til filologien er at all filologisk virksomhet genererer et begjær etter *presence* (desire for presence) (Gumbrecht, 2003, s. 5–6).

«It is my impression that, in different ways, all philological practices generate desires for presence, desires for a physical and space-mediated relationship to the things of the world (including texts), and that such desire for presence is indeed the ground on which philology can produce effects of tangibility (and sometimes even the reality thereof). (Gumbrecht, 2003, s. 6).

---

<sup>14</sup> Paratekstuelle elementer er et begrep som særlig er definert av Gerard Genette. Se Genette, G. (2001). *Paratexts: Threshold of interpretation* (J. E. Lewin overs.). Cambridge: Cambridge University Press. Charlotte E. Cooper har problematisert begrepet *paratekst* i manuskriptkontekst. Se Cooper, C. E. (2015). What is Medieval Paratext? *Marginalia: The Journal of the Medieval Reading Group at the University of Cambridge*, 19, 37–50.

Gumbrecht argumenterer for at man må ta det håndgripelige (*tangible*) og det sanselige i betraktning når man undersøker det fysiske materialet. Med det sanselige meiner han sanselig i alle former: Det rørbare, det synlige, det man kan høre, lukte og smake. Han uttrykker stadig: «Eat your fragment» (Gumbrecht, 2003, s. 19), noe som forhåpentligvis ikke skal forstås bokstavelig. Det han prøver å formidle er at man må prøve å opprettholde så mye fysisk nærhet som mulig til det objektet – eller *thing of the world*, som han kaller det. Vi velger å lese Gumbrecht nokså bokstavelig (med unntak av delen om å spise fragmenter) og dermed bruke mest mulig tid tett innpå primærkildene. Dette valget er ikke bare gjort ut fra ønske om en metodologisk vinkling som passer materialet, men like fullt en nødvendighet, da det i denne avhandlingas hovedbestanddeler er behov for supplerende informasjon om manuskriptet som ikke foreligger i noen sekundærkilder. Dette gjelder hovedsakelig de delene som omhandler kodikologi og paleografi.

## 4.0 Metode og materiale

Med materialfilologien kan man innvende at det er lettere å inkorporere metodologi fra andre disipliner, som f.eks. kunsthistorie og arkeologi etc. Den tradisjonelle filologien er mer tilbakeskuende enn materialfilologien og tar for seg tekstvitnenes relasjon til hverandre, med den hensikt å se deres relasjon til arketyper. Det er en genealogisk metode som ofte resulterer i et stemmatisk tre hvor relasjonene tydeliggjøres. Der hvor den tradisjonelle filologiens hovedfokus er retta mot tekstverket, altså på det mer abstrakte eller metafysiske, hviler hovedfokuset på tekstbæreren, eller den konkrete, fysiske artefakten i materialfilologien (Rohrbach, 2018, s. 210). Før vi går videre med framgangsmåten i denne avhandlinga, kan det være lurt å ta for oss noe mer om materialfilologien og hovedpunkter ved tilnæringsmetoden, dog uten å dvele for lenge ved dette, da diskusjonen rundt denne er godt kjent innen filologien.

### 4.1 Materialfilologi

I artikkelen *Introduction. Philology in a Manuscript Culture* publisert i *Speculum* 65 i 1990 introduserte Stephen G. Nichols termen «New Philology», ny filologi<sup>15</sup>, en term som han i en seinere artikkel, *Why Material Philology?*, publisert i *Zeitschrift für deutsche philologie* 116 1997, erstatter med den mer spesifiserte *material philology*, materialfilologi. Med denne artikkelen, og den nye termen, fikk filologien sin kopernikanske vending. Kort oppsummert og noe generelt kan man si at fokuset i den tradisjonelle filologien hovedsakelig ligger på tekstverket, mens det i materialfilologien er retta mer mot sjølve tekstbæreren, på den andre sida av skalaen. (Haugen, 2009, s. 6; Rohrbach, 2018, s. 210).

Et av Nichols hovedargumenter for en ny filologi er at de [tradisjonelle] filologiske praksisene i det store og hele har sentrert seg rundt det tekstuelle og språklige, og følgelig neglisjert andre elementer som, tross alt, også var vel så viktige og essensielle i middelalderens tekstproduksjon. (Nichols, 1990, s. 7). Nichols skriver at en skriver i avskrivningsarbeidet kan supplere med visuelle interpolasjoner og at disse «(...) may be the result of changing aesthetic tastes in the period between the original text production and the copying» (Nichols, 1990, s. 8). Han understreker at middelalderkulturer ikke bare var mangfoldige, men at de rett og slett dyrket denne mangfoldigheten som vi ser i manuskriptene. Derfor meiner han at det er viktig

---

<sup>15</sup> Vi velger å kalle dette metodologiske perspektivet *ny filologi* framfor *nyfilologi*. Nyfilologi er den filologiske behandlinga av nyere tids litteratur, det vil si tekster som ikke er klassiske eller fra middelalderen, som den klassiske filologien og middelalderfilologien undersøker. Ny filologi betegner bruddet med den tradisjonelle tekstfilologien, som er, i følge Haugen, filologi slik den er blitt utøvd i middelalderfilologien, bibelfilologien og den klassiske filologien. (Haugen, 2013a, s. 82).

at middelalderfilologer tar dette i betraktning og omfavner denne mangfoldigheten ved å inkludere konsekvensene av den i metodologien (Nichols, 1990, s. 8–9).

Diskusjonen rundt den tradisjonelle og den nye filologien – eller heller materialfilologien – dreier seg ofte om produksjon av utgaver. Det er kanskje unødvendig å nevne at denne avhandlingas mål ikke er å produsere en utgave av Landslova slik den foreligger i ett bestemt manuskript, ei heller å produsere en kritisk utgave av Landslova i det heile tatt. «Tidligere forskning på Landsloven som er basert på den tekstkritiske metoden, har vist at metoden bare delvis har vært anvendelig på grunn av skriivernes bruk av flere forelegg ved avskrivning, det vil si at tekstvitnene er kontaminerte.» (Horn, 2016, s. 43). Magnus Rindal (1981, s. 62) meiner kontaminasjonen gjør at variantmaterialet til tider kan være temmelig motstridene og at det dermed er umulig å sette opp entydige stemma.

Odd Einar Haugen (2009) tar til orde for den tradisjonelle filologien og eklektiske utgaver i behandlinga av Landslova. Han spør seg imidlertid om det ikke er slik at de to greinene av filologien benyttes alt ettersom hvilket materiale man skal behandle (Haugen, 2009, s. 6; 19; 30–32). Haugen (2013a, s. 87) skriver at det ikke er noe nytt i den nye filologien og at forskjellene mellom tradisjonell og ny filologi i praksis er mindre «(...) og at det snarare dreiar seg om ulike prioriteringar av stoffet enn ulike metodar.» Man tilpasser utgaven til det kildematerialet man har benytta. På den andre sida ser man at det er en mangel på studier av sjølve tekstbærerne også blant verk som kan sies å ha tekstkritisk verdi. Den nye filologiens ankepunkt: Yngre håndskrifter har falt bort, men, som Haugen skriver «(...) det er dermed ikkje sagt at desse handskriftene er verdilause som primærkjelder, til si tid og sitt miljø.» (Haugen, 2013a, s. 86). Det er akkurat dette som er tilfelle med D11. Manuskriptet har i likhet med mange andre yngre manuskripter ikke blitt undersøkt når det kommer til materialitet.

#### 4.2 Framgangsmåte for undersøkelsen

Storms skildringer er ofte sparsommelige, dog ikke totalt fraværende, når det kommer til skildringa av manuskriptenes og fragmentenes materialitet. Det har derfor vært nødvendig for denne oppgava å supplere for det som mangler av kodikologiske og paleografiske skildringer for å få et godt nok kvalitativt grunnlag for analysen.

Gjennomgangen av framgangsmåtene i kodikologidelen og paleografidelen blir lagt fram hver for seg, slik som analysen også blir. Det er dog overlappende elementer, slik som marginalia, rubrikker og initialer, som alle inneholder skriftegn<sup>16</sup>.

I arbeidet med de forskjellige delene er stadig referanseverk og tabeller konsultert. I den kodikologiske analysen er særlig Horns strukturtabell viktig. I paleografidelen brukes NgL II og Rindal & Spørcks utgave for å hjelpe lesninga av uklare partier.

#### 4.2.1 Manuskriptets kodikologi

Manuskriptet undersøkes i sin heilhet, og derfor må også elementer som innbinding, oppbygning, materialvalg, blekk og oppsett tas med i den kodikologiske undersøkelsen. Noen av disse elementene studeres best *in situ*, altså med manuskriptet framfor seg, mens andre elementer kan undersøkes tilstrekkelig ved hjelp av digitale reproduksjoner hos Nasjonalbiblioteket.

En undersøkelse av pergamentet og papiret i D11 er viktig for oppgava for å kunne fortelle oss om valgene Lo har foretatt under produksjonen av manuskriptet. Pergament holdt seg nemlig høyt i hevd i de nordiske landa i lang tid. Til tross for at papiret fikk innpass i heile Europa i løpet av 1300-tallet, fikk ikke dette materialet overtaket som skrivemateriale her i nord før på midten av 1500-tallet. Det er først på denne tida at de første manuskriptene av Landslova blir skrevet på papir (Holm-Olsen, 1990, s. 23). Den første trykte boka i Norge blei trykka i 1643, men produksjon av norsk papir tok først til i 1695 ved Bentse bruk langs Akerselva i Oslo. Før dette måtte alt av papir importeres til Norge (Johannessen, 2007, s. 52–53). Kroman oppsummerer situasjonen i Danmark slik at det på 1500-tallet var god tilgang på det billige papiret, mens det dyrere pergamentet kun blei brukt i staselige, monumentale arbeider og viktige dokumenter (Kroman, 1943, s. 19–20). En undersøkelse av pergamentet er også nødvendig for å se om hva som er hår- og kjøttsida av foliene, noe som kan avsløre om Gregorys regel er fulgt, altså at hårsida står mot hårsida og kjøttsida mot kjøttsida uansett hvor man slår opp i manuskriptet. I tillegg blei det i den seine middelalder vanlig at de ytterste sidene i et legg skulle være kjøttsida og ikke hårsida, som tidligere. Tidligere var det vanlig at tekstens åpning, ofte med en stor initial, var på fol. 1v, men i den seine middelalder blei denne flytta til 1r, noe som kan ha vært grunnen til at kjøttsida skulle være på 1r, da kjøttsida er jammere og bedre å skrive på av de to (Derolez, 2003, s. 33).

---

<sup>16</sup> Susanne Arthur har i sin doktorgradsavhandling tatt opp problematikken rundt skillene mellom kodikologi og paleografi. Se: Arthur, S. M. (2015). *Writing, Reading, and Utilizing «Njals saga»: The Codicology of Iceland's Most Famous Saga*. (Doktoravhandling). University of Wisconsin. Her på s. 1–15, spesielt s. 1–2.

Jerngallusblekk er blekk som blei framstilt av gallepler (hvor gallvepsen legger sine egg og som resulterer i kuleformede utvekster under eikeblader), jernsulfat, gummi arabicum og en væske. Oppskriftene fra 1600- og 1700-tallet samsvarer med tidligere tiders oppskrifter. Det var to egenskaper ved jerngallusblekket som var viktig for bevaringa av skrifta. Den første av disse var at blekket var motstandsdyktig mot vannskader og fukt. Den andre var at det, vel å merke hovedsakelig på papir, ikke lot seg skrape vekk eller fjerne uten at det syntes godt at det var blitt forsøkt fjerna. For papirets vedkommende var det dog en fare at blekksyren kunne angripe papirets fibre. Det var vanlig at man laga sitt eget blekk, men det fantes imidlertid på 1500-tallet også et ferdigblanda blekkpulver kalt substans. (Johannessen, 2007, s. 48–49).

En kustode (lat. *custos -odis* «vokter, kontrollør») er blad-/arkbetegnelser i manuskripter som settes nederst (oftest) til høyre på et leggs siste side for å angi leggenes rekkefølge. Bruken av kustoder oppstod fordi man tidligere skreiv med løse legg uten foliering. Først etter at man hadde skrevet inn teksten sydde man sammen legga og bandt dem inn (Kroman, 1964). De var således til stor hjelp for bokbinderen når han skulle sette sammen legga (Jørgensen, 2013a, s. 31). De tar form av bokstaver eller tall, men etter hvert blei det vanlig å benytte den følgende sidas begynnelsesord. Dette er hva man kaller *reclamantes* (pluralis «rop imot») og de blei brukt fra rundt 1000-tallet. Bruken av både kustoder og *reclamantes* blei overført fra manuskriptproduksjonen til trykkekunsten. Når det kommer til trykk, omtales disse i nordisk og tysk sammenheng som henholdsvis signaturer og kustoder<sup>17</sup>. Tyske trykkere var i begynnelsen av 1470-åra først ute med å markere legga med signaturer i trykte bøker. Omtrent samtidig med tyskerne begynte italienske trykkere å trykke kustoder, ofte hyppig på versosidene. Det var først seinere, i tida rundt reformasjonen at kustoder i alminnelighet blei satt inn nederst til høyre på hver side, og ikke bare på leggets siste side (Kroman, 1964, s. 526–527). Signaturer er ofte borte i manuskripter som et resultat av beskjæring (Clemens & Graham, 2007, 49–50).

Referanser til bestemte deler av bøker er et behov som har vokst fram i vår vitenskapelige tidsalder. I tidligere tider var det ikke sjelden at manuskripter ikke inneholdt noen slags form for paginering eller foliering. Hver artefakt var unik med ulik oppbygning, sjøl om det var samme verk. De som brukte bøkene kunne i stedet søke hjelp i initialer, fargebruk og illuminasjoner for å finne fram til riktig plass. Manuskripter som inneholder paginering eller foliering er som oftest blitt tilført disse i ettertid. Det er viktig å skille mellom paginering og

---

<sup>17</sup> I Norden og Tyskland brukes *signatur* om *kustoder*, mens *kustoder* brukes for *reclamantes* (på engelsk kalles disse *catchwords*). For ordens skyld kommer vi i avhandlinga til å holde oss til slik disse to begrepa brukes i Norden og Tyskland.

foliering. Det førstnevnte brukes om nummerering av sider, mens det andre er nummerering av folier (Jørgensen, 2013a, s. 31). Det tok tid før man begynte med sidenummerering i *trykte* bøker. Nummerering av foliene var nødvendig for at bokbinderne skulle kunne plassere foliene i riktig rekkefølge. Ofte førte boktrykkeren for hånd inn rekkefølgen. Dette gjorde han enten ved signaturer eller kustoder nederst på foliet, som skildra over. I tillegg hadde han en tabell i enden av boka hvor det samme tegnet eller ordet stod samt hvor i rekkefølgen dette skulle være. På slutten av 1400-tallet begynte boktrykkerne med foliering. Disse blei satt øverst på hvert folium. Sjølve *pagineringa* begynte ikke å bre om seg før midten av århundret. Ei slik sidenummerering gjorde det mulig å føre nøyaktig innholdsfortegnelse og referanseliste (Martin, 1994, 302–303).

En viktig del av manuskriptproduksjonen var planlegginga av sideoppsettet, altså layout. Hjelpelinjer på sidene hadde en praktisk funksjon for skriverne. Det er en forskjell på risslinjer og skriftlinjer, hvor førstnevnte er rissa inn med en skarp gjenstand, mens det andre er de skrevne tekstlinjene. Antall linjer kan si noe om det har vært en planmessig tanke bak rissinga (Horn, 2016, s. 53–54).

Ved å studere et manuskripts initialer kan man få man et innblikk i hvordan manuskriptet er blitt brukt. Størrelse, farge og ornament/utforming kan ha blitt brukt av en skriver for å gjøre det lettere å finne fram i manuskriptet, samt for å markere nye kapitler eller bolker. I middelaldermanuskripter tar initialer ofte form som store uncialer i forskjellige farger. I den nygotiske perioden forsvinner imidlertid de gamle formene og erstattes av snirklete majuskler, som i siste del av 1500-tallet stadig preges av en stil som grenser til det ugjenkjennelige. Snirkelen er i denne tida den eneste utsmykningen, og særlig framtrædende er de store initialene i begynnelsen av dokumentene og i begynnelsen av tekstens bestanddeler (Kroman, 1943, s. 40–41), slik som f.eks. bolkene i Landslova. En slik undersøkelse kan avdekke om Lo på noen måte har en annen oppfattelse av initialenes funksjon i manuskriptet enn hva tidligere tiders skrivere har hatt. På denne måten vil vi få et innblikk i hans idé om manuskriptproduksjonen i sin helhet. Til dette benytter vi Horns strukturtabell over kapittelinnstillinga av Magnus Lagabøtes landslov ved sida av Nasjonalbibliotekets fotografier. Strukturtabellen finnes hos Nasjonalbiblioteket som en digital ressurs (se lenke i bibliografien under «Nettsteder»).

Det er umulig å danne kategorier for alle de merknader og notiser man finner i et manuskript. Man bør dog ikke forbigå dem, men heller være observant deres tilstedeværen – eller *presence* – i manuskriptet, for de kan ofte indikere hvordan manuskriptet er blitt brukt gjennom tidene. Heilt i begynnelsen og slutten av et manuskript finner man ofte blanke folier



hvor det ofte forekommer notater, eiernotiser og skriblerier som kan hjelpe en med å si noe om manuskriptets proveniens og historie (Graham & Clemens, 2007, s. 47). Manuskripters bevegelser mellom forskjellige eiere og samlere er dessverre ofte vanskelig å få full oversikt over. I kjølvannet av den humanistiske demringa i Norge på 1500-tallet er det imidlertid mange manuskripter som har satt spor etter seg. Dette kan vi ofte se av eiernotiser og notiser om blant annet dokumentert anvendelse (Jørgensen, 2013a, s. 56). I D11 undersøkes disse merknadene, med et særlig fokus på marginaliaen i D11, som blir forsøkt kategorisert i og med at marginalia kan uttrykke *presence* eller *meaning*, alt avhengig av hvordan den relaterer til teksten den er føyd til.

Undersøkelsen av innbinding og legg er noe som gjøres best med manuskriptet liggende foran seg. De digitale reproduksjonene tilbyr kun et todimensjonal perspektiv på materialet. For å se hvor leggene begynner er man nødt til å se sjølve kodeksen fra et annet perspektiv enn slik det foreligger digitalt. Karakteristisk for innbindinga av middelaldermanuskripter er at permene ligger kant i kant med folienes kanter (slik som permene og arka i dagens pocketbøker), og ikke strekker seg noe utenfor disse (slik som moderne innbundne bøker). Hvis foliene gikk utafor permene, blei disse beskåret. Ved seinere innbinding (vi må huske at ytterst få manuskripter har beholdt sin opprinnelige innbinding) var det vanlig at foliene blei beskåret ytterligere for å anpasses til den nye innbindinga. Dette er særlig tilfelle i tidlig moderne tid, da samlere begynte å binde sammen manuskripter av forskjellig innhold og størrelse, noe som ofte resulterte i at betydelige mengder marginalia forsvant (Clemens & Graham, 2007, s. 51–53).

Man tar utgangspunkt i et manuskripts høyde når man fastslår formatet. Folioformatet betegner manuskripter med en høyde på ca. 28 cm om oppover. Til sammenlikning er høyden i A4-formatet 29,7 cm. Kvartoformatets høyde måler ca. 18–29 cm. Oktavoformatet måler ca. 9–20 cm. Duodecimo har en høyde på ca. 7–14 cm, mens sedecimo er det som er mindre enn ca. 7 cm. Man benytter seg ikke av en millimeterstandard i formatbetegnelsen av pergamentmanuskripter. Det henger sammen med at pergament – i motsetning til papir – ikke har produksjonstekniske opplysninger. I middelalderens Norden var manuskripter i folio og kvarto vanligst, men det er også bevart mange i oktavo (Jørgensen, 2013a, s. 42–44). Már Jónsson skriver (2014, s. 26–28) at lovmanuskripter [på vellum/pergament] ikke bare skulle tjene som maktsymboler på tinget, men at de også var et praktisk administrasjonsverktøy. Han har tatt utgangspunkt i islandske lovmanuskripter og analysert dem ut fra ytre faktorer, som antall folier, størrelsen på disse, samt proporsjonen mellom høyden og bredden. Semiperimeter, altså bredden lagt sammen med høyden, mener han er en adekvat metode for å beregne et manuskripts størrelse. Ved sammenlikning med andre manuskripter med annet sjangerinnhold

fant han ut at islandske lovmanuskripter i gjennomsnitt var noe mindre enn manuskripter inneholdende sagaer og teologiske verk. De fleste lovmanuskriptene hadde en semiperimeter mellom 260 og 400 mm. Dette vitner, i følge Már, om at de islandske lovmanuskriptene i høyeste grad var bærbar, det vil si enkle å ta med seg og konsultere. (Már Jónsson, 2014, s. 26–28). Han inkluderer også norske, danske og svenske lovmanuskripter fra perioden 1201–1500. Etter dette er de fleste manuskripter (utenom på Island) skrevne på papir. I denne gjennomgangen viser det seg at de norske lovmanuskriptene har størst semiperimeter på 418 og en proporsjon på 0,727. Han konkluderer med at de fleste manuskriptene var i hendig størrelse, noe som må ha vært et resultat av at de blei utforma med tanke på den daglige bruken, altså ut av praktiske hensyn (Már Jónsson, 2014, s. 28–30). Et manuskripts størrelse kan si oss noe om bruken av det. Det er, for eksempel, grunner til å foreslå at et manuskript i et hendig oktav- eller kvartformat er å foretrekke framfor et stort folioformat hvis man som, la oss si, lagmann, må reise mye rundt. Størrelsen på et manuskript kan også si oss noe om prestisje, samt også som de økonomiske forholda som lå til grunn for skapelsen av dette.

#### 4.2.2 Manuskriptets paleografi

I tillegg til å undersøke sjølv manuskriptet, er de gode, høyoppløselige, digitaliserte fotografiene gjort av Nasjonalbiblioteket også viktige. Disse er særlig til hjelp når det ikke er mulig å oppsøke manuskriptet, men de er også tilstrekkelige ved undersøkelse elementer i kodikologidelen som ikke omhandler sjølv oppbygninga av kodeksen. Den største delen av oppgava består av en undersøkelse og analyse av manuskriptets skrifttype. Denne delen er altså en paleografisk undersøkelse, og den tar hovedsakelig for seg brorparten av teksten i manuskriptet, hvilket er Landslova. I den paleografiske undersøkelsen noe sammenliknes også skrifta i D11 med en eiernotis i NKS 1642 4to, et par notiser i AM 60 4to, samt med henvisninger til NB Ms. 553 4to.

Henry-Jean Martin (1994, s. 61) skriver at paleografens oppgave aldri er lett på grunn av håndskriftas flyktighet, altså at den er i konstant utvikling, og da også innenfor samme epoke, region eller tradisjon. Skrifttyper reflekterer miljøet og samfunnet hvori de er blitt til. Det kan altså være lurt å benytte en metodologi nært knytta til skrifttypen man skal undersøke. I denne undersøkelsen benytter paleografisk metode etter Gérard Isaac Lieftinck, slik den er lagt fram hos Albert Derolez (2003).

Lieftinck-systemet blei utvikla av den nederlandske paleografen Gerard Isaac Lieftinck. Dette systemets formål er å danne en tydelig og objektiv definert typologi, terminologi og begrepsapparat for gotisk skrift. Den baserer seg ikke på sjølv skriveteknikken, *ductus*, men

heller på de individuelle tegnas form. Derolez nevner at Lieftinck-systemet er mest oversiktlig gjengitt av Johan Peter Gumbert, som var Lieftincks elev og etterfølger. Lieftincks publikasjoner var ofte uklare. Gumbert gjorde bidro med en klar og tydelig systematisering av systemet (Derolez, 2003, s. 20).

Det nye og fordelaktige ved systemet, slik det blei systematisert av Gumbert, er den høye graden av objektivitet man kan oppnå ved å fokusere på å identifisere tre *stiler*. Systemet bygger på at gotisk skrift kan deles inn i tre stiler, kalt *textualis*, *cursiva* og *hybrida*. Disse tillegges der igjen tre utførelsesnivåer, nemlig *formata*, *libraria* og *currens*. De første nivået, *formata*, betegner et nivå med høy grad av nøye, kalligrafisk utførelse, altså som utviser høy grad av formalitet. Det andre nivået, *libraria*, er et mellom-nivå. *Currens* blir således det laveste nivået, hvor hurtighet ved utførelsen kommer til uttrykk. I stedet for å bygge på kriterier som generell framtoning, *ductus*, hurtighet, grad av runding eller vinkling, bygger systemet heller på kriterier når det kommer til utforminga av *a*, *f* og lang *s*: *a* kan være en- eller toetasjes, mens *f* og lang *s* kan ha underlengder. For *hybrida* er i tillegg overlengdene et kriterium (Derolez, 2003, s. 20–21; 164).

Lieftinck-systemet er blitt kritisert for å bidra til forvirring på grunn av visse uklarheter. Slik som nevnt over, var Lieftincks egne publikasjoner ofte ikke de beste. De forskjellige variantene av systemet, slik de kom til uttrykk i hans egne publikasjoner, blei gjenstand for kritikk for deres mangel på klarhet og konsekventhet. Et eksempel på kritikk som blei retta mot hans system, var at *tekstualis* ikke bare var et navn på en skrifttype, men også på et utførelsesnivå. Systemet er videre blitt kritisert for å være altfor analytisk og dermed offer for subjektivitet (i kontrast til den objektiviteten som blei lovet ved benyttelse av systemet), samt at det er unødvendig komplisert og abstrakt (Derolez, 2003, s. 21–23).

Derolez gjør videre rede for hvilke utvidelser Gumbert, Lieftincks elev, la til systemet for å gjøre det mer brukbart som et system for å betegne europeisk skrift i de siste tre århundrene av middelalderen. Gumbert så at det ofte forekom skrifttyper som mest kunne beskrives som ei krysning av *cursiva* og *hybrida*. Derfor foreslo han at man skulle legge til betegnelsen *semihybrida* til de andre skrifttypene. Videre legger han til *a-cursiva*, eller som Derolez foreslår å kalle den, *cursiva antiquior*, for å betegne tekstualis med en enetasjes *a*, eller *cursiva* med toetasjes *a*. Den tredje og siste tilføyelsen er den som går under betegnelsen *semitextualis*. Kjennetegnet der er tekstualis med enetasjes *a*. Dette er en karakteristikk som særlig forekommer i det som i italienske paleografers kretser kalles *semigotisk*, men som ikke skal brukes her. Vi sitter med denne utvidelsen igjen med et system bestående av seks skrifttyper: *Textualis*, *semitextualis*, *cursiva*, *cursiva antiquior*, *semihybrida* og *hybrida*. Disse kan brukes

for å beskrive skrifttypene vi finner i europeiske manuskripter fra det 13. århundret til begynnelsen av det 16. århundret (Derolez, 2003, s. 23–24).

Betegnelsen gotisk skrift kan være misvisende, da den ikke bare brukes om skrifta i middelalderen, men også for skrifttyper etter dette heilt opp til vår moderne tid. Hos Johannessen (2007, s. 13) betegnes den gotiske håndskrifta fra middelalderen som eldre gotisk håndskrift, mens den gotiske håndskrifta fra 1500-tallet som yngre gotisk håndskrift. I denne avhandlinga kalles førstnevnte imidlertid bare gotisk, mens den yngre gotiske håndskrifta kalles nygotisk, i tråd med Kroman (1943).

Innen norrøn paleografi opererer man med en tredelt periodisering av skrifttypene. Det forekommer sjølsagt avvik og overlappende trekk, men periodeinndelinga er likevel nokså dekkende. Den første perioden strekker seg fra ca. 1150–1200 og kalles karolingisk-insulær i norsk sammenheng og karolingisk i islandsk. Neste periode er fra ca. 1200–1300 og kalles førgotisk for begge områdene. Det er vanskelig å sette et omtrentlig tidspunkt hvor man kan si at skrifta er gotisk og ikke før-gotisk. I Skandinavia kan man imidlertid si at den gotiske skriftas dominans begynner en gang på 1200-tallet (Derolez, 2003, s. 72), men Haugen (2013b, s. 228) tidfester derimot perioden for gotisk skrift i Norge og på Island fra ca. 1300. Den nygotiske perioden deles inn i to tidsperioder. Den eldre perioden er fra rundt 1550–1650 og den yngre går fra 1650 og framover (Tretvik & Haarstad, 1993, s. 10–11). En sluttstrek kan settes et sted på 1800-tallet.

Nordlig tekstualis er den vanligste formen for gotisk skrift og Derolez (2003, s. 73) understreker at det er viktig at man holder den nordlige tekstualis adskilt fra den sydlige tekstualis. Den førstnevnte er den som blei brukt i bl.a. Tyskland og Skandinavia, og som ofte bare kalles tekstualis, mens den andre typen er forbehold Middelhavslanda, og går under navnet rotunda. Derolez (2003, s. 100–101) skiller også mellom en østlig og vestlig form av tekstualis. Den østlige, som innbefatter Tyskland og Skandinavia, bærer kjennetegn ved at bokstavformene er mye spissere, samt at sikksakk-forkortelsen er brukt her, men ikke i de vestlige variantene av tekstualis.

Hybrida og semihybrida er en samlebetegnelse på en rekke stiler. Hybrida er prega av stor variasjon (både mellom skrivere og land) og det er den stilen som har den mest overveide kombinasjonen av former fra tekstualis og cursiva. Hybrida er kjennetegna ved enetasjes *a*, og *f* og rett *s* under grunnlinja. I tillegg er overlengdene i hybrida uten løkker, ulikt cursiva, men det finnes mange tilfeller hvor dette også forekommer, og stilen semihybrida blir da en mellomstil mellom hybrida og cursiva. Hybrida deler dog mange trekk med cursiva når det kommer til *a*, *f* og rett *s*, så det er overlengdene som er det mest distinkte karaktertrekket ved

hybrida som skrifttype. Disse overlengdene kan grupperes inn i tre grupper alt ettersom hvordan de er utforma: a) overlengden har en oppadgående inngangsstrek fra venstre; b) overlengdens topp mangler både inngangsstrek og dekorasjon. Dette er den vanligste formen og den mest karakteristiske for hybrida; c) overlengdenes topper er gafla og/eller utstyrt med en nedadgående eller vertikal hårstrek til venstre. Dette er en assimilasjon fra tekstualis særlig framtreddende i nordlig hybrida (Derolez, 2003, s. 163–165).

En kontinental hybrida særlig relevant for denne oppgava, er den kalligrafiske (tyske) Fractura, som er ansett som en trykktype, men den forekommer i manuskripter og må derfor ikke forglemmes. (Derolez, 2003, s. 169). Fractura er skildra av Bischoff (2014, s. 140) som en avlang kanselliskrift, med «spindle shaped» (spindelforma eller teinforma, altså som en lang, tynn pinne) *f* og rett *s* og med svakt flammeforma eller bølgende rektangler. Den har også majuskler som best kan skildres som at de har «Elephant trunk» (elefantsnabel, altså at de har en kurve som minner om en elefantsnabel). Berthold Louis Ullman (1969, s. 151) opplyser om at frakturskrifta utvikla seg fra bastarda, som blei brukt til skriftfesting av folkespråka. Derolez (2003, s. 160) supplerer med at bastardaens viktighet for utviklinga av den tyske frakturaen ikke kan overdrives. Fractura og bastarda deler mange likhetstrekk, spesielt når det kommer til den relativt høye x-høyden, *f* og rett *s*, *q* og *p* med spiss underlengde. Igjen, som i hybrida for øvrig, har stilen karakteristiske overlengder uten løkker, dog noen ganger små løkker gjort av hårstreker, men ellers bare ei helning mot høyre på toppen av overlengdene. Ellers får minime diamantforma føtter. (Derolez, 2003, s. 170–171). Det tok ikke lang tid fra fractura som trykkskrift slo gjennom i Tyskland til den nådde det nordiske området<sup>18</sup>. Den tyske håndskrifta viste stor likhet med trykkskrifta og den spredte seg på lik linje nordover (Johannessen, 2007, s. 16–17). Det er frakturaens<sup>19</sup> inntog i Norden at vi går inn i den nygotiske perioden.

Nygotisk skrift blei utvikla ved tyske skriveskoler, hvor profesjonelle skrivere blei utdanna med det formål at de seinere skulle arbeide i det tyske kanselliet (Kroman, 1943, s. 17). Reformasjonen førte til at Danmark blei knytta tettere til Tyskland. Dette gjelder på mange områder, deriblant skrift og skrivekonvensjoner. Etter reformasjonen oppstod det et ønske om å legge skolevesenet under staten, slik man hadde gjort med kirka. Dermed oppstod det etter hvert skriveskoler også i Danmark. Skrifta brukt i det tyske kanselliet spredte seg nokså hurtig til Danmark i samme tidsperiode. Det var ikke bare Danmark som blei påverka av de tyske skriversne, men heile Norden blei påverka av denne nygotiske bevegelsen. I de danske kildene

---

<sup>18</sup> «I Skandinavia blir den gotiske trykkskrifta som oftast omtala berre som *fraktur* (...)» (Haugen, 2013b, s. 206).

<sup>19</sup> I denne oppgava skiller vi mellom *fractur* når det er omtalt av Derolez i kontinental kontekst, men *fraktur* i nordisk kontekst. Begge er trykktyper, men også brukt i manuskripter.

ser man resultater av dette i kanselliprotokoller fra den samme tidsperioden. Det var dog ikke snakk om ett ufravikelig skriftideal som blei fulgt. I likhet med både tidligere og seinere tiders håndskrift, var det også variasjon mellom de forskjellige nygotiske skrifterne. Det var en såpass sterk og hurtig utvikling av skrifta på 1500-tallet at det oppstod et mangfold av stiler og former blant skrifterne alt etter hvilken hvilken tyske skole de kom fra (Kroman, 1943, s. 18–25).

Mangfoldet av forskjellige stiler og former kan man se av de såkalte *forskriftsbøkene*. Dette var lærebøker i håndskrift som inneholdt eksempler på skolens nygotiske stiler og former. Man veit at kong Frederik den 2. skal ha blitt tilsendt ei slik bok i 1579 fra en tysk skole. Med den samme kong Frederik den 2. fulgte også kanselliutdannelsen (Kroman, 1943, s. 22–23; Tretvik & Haarstad, 1993, s. 10–11). Et flott eksempel på ei slik forskriftsbok er *Beinecke Library MS 439*, fols. 1v–2r. Denne stammer fra den tyske skriveren Gregorius Bock og er skrevet i 1510 i Schwabern. Den framgår som et forbilledlig eksempel på *Textualis Formata* og undertypen *Textualis Quadratus*. I slike bøker blei de forskjellige stega i bokstavenes utførelse demonstrert (Derolez, 2003, s. 80; fig. 15–16). Av forskriftsbøkene kan vi se at den nygotiske håndskrifta har fått et solid feste i Danmark ved midten av 1500-tallet (Johannessen, 2007, s. 16–17). Kroman (1943, s. 25) skriver at den «strengeste Form for nygotikken, Frakturen (...), betegner en Fornyelse af den gamle Bogskrift og staar stadig denne nær.» Denne strengeste formen blei videreutvikla med særlig dekorative bokstaver til bruk i overskrifter, noe som da kalles kansellifraktur (Johannessen, 2007, s. 18). Et videre kjennetegn ved fraktura, foruten det beskrevet om fractura, er den spisse, kantete formen hvor buer brytes opp i vinkler, samt at stavene knekkes, eller kløyves. Et samlebegrep på dette er *brutt form*, noe som skrifttypens navn *Fraktur* avslører. *Fraktur* betyr nettopp brutt, brukket, knekt. Et oftere anvendt begrep for dette er *kløvning* (Johannessen, 2007, s. 66). I den nygotiske kursivskrifta kløyves en del bokstaver i to deler (Tretvik & Haarstad, 1993, s. 10–11).

Man benytta også i Norden og Tyskland den humanistiske skrift til tekster på latin og italiensk, men den nygotiske skrifta var forbeholdt folkespråka (Kroman, 1943, s. 17). Forskjellige språk krevde med andre ord forskjellige skrifttyper også her på 1500-tallet. Bernhard Bischoff (2014, s. 149) skriver om forholdet mellom språk og valg av skrifttype i trykte bøker. Han skriver at det i Tyskland allerede på 1480-tallet oppstod en differensiering i henhold til språk og skrifttype, hvor latin etter hvert blei gjengitt med antikva rotunda, mens det i gjengivelsen av tysk blei brukt bastarda og andre skrifttyper. Også i Norden blei latin gjengitt med latinske bokstaver både på trykk og i manuskripter. Sjøl hvis teksten for øvrig var skrevet med nygotisk skrift, så skifta man over til latinske bokstaver ved latinske ord (Johannessen, 2007, s. 18–19). Et interessant skille i bruken av antikva og fraktur er også

framtreddende godt inn i trykkpressas tid på midten av 1600-tallet da utgivelsen av norrøne tekster tok til. Norrønt blei i disse verkene trykt med antikva og ikke norrønt (Haugen, 2013b, s. 219)<sup>20</sup>.

Haraldur Bernharðsson (2018) har tatt for seg et liknende fenomen på Island, om enn bare varianter av ett enkelt bokstavtegn. Om bruken av insulær *f* på Island skriver han at den etter hvert blei standardtegnet for *f*, men at den karolingiske *f* blei brukt i latinske tekster og ord som forekom i norrøne tekster, samt andre fremmede språks ord i en norrøn tekst (Haraldur Bernharðsson, 2018, s. 287). Han setter også opp fem forskjellige scenarier hvor karolingisk *f* kan dukke opp i det islandske materialet, sjøl etter at insulær *f* tok over: 1) i latinske tekster skrevet av en islandsk skriver eller latinske/fremmede språks ord skrevet i en islandsk tekst; 2) Som majuskel ved ny setning eller i rubrikker. Disse kan noen ganger framstå som en hybrid av karolingisk og insulær *f* med elementer fra begge; 3) I visse, faste forkortelser eller vendinger; 4) Som rettelse av skriverfeil, f.eks. hvor man har skrevet en rett *s*, så kan denne lettere rettes til karolingisk *f* enn insulær *f*; 5) Ekstern påvirkning, slik som avskrift fra forelegg hvor karolingisk *f* forekommer, eller at skriveren har skifta arbeide fra å arbeide med en latinsk tekst til å arbeide med en islandsk (Haraldur Bernharðsson, 2018, s. 302–304).

I undersøkelsen av forkortelsestegn er det brukt flere sekundærkilder der hvor Derolez' tillegg kommer til kort. Av særlig nevneverdighet er E. Kromans *Skriftens historie i Danmark* fra 1943. Kroman tar spesifikt for seg den nygotiske perioden. I seinmiddelalderen var forkortelser av ord svært vanlig. Repertoaret av forkortingstegn var stort og forekom hyppig. Bruken av slike tegn blei imidlertid betydelig redusert ved overgangen til nygotisk skrift, med det resultat at kun noen enkelte av disse blei brukt til siste halvdel av 1600-tallet, dog nokså tilfeldig usystematisk og oftest i dokumenter til internt bruk eller hvor det skulle skrives med hurtighet. Interessant er det at skriverne i overgangstida ofte skreiv ut forkortelsen, sjøl om de også benytta forkortingstegnet (Johannessen, 2007, s. 214). I undersøkelsen av forkortelsene i D11 benytter vi hovedsakelig kategoriseringer og terminologi som hos Haugen (2013b, s. 234–238). Det finnes ikke bare én måte å markere en forkortelse på i en tekst. Haugen deler i de forskjellige forkortingstegna inn i fire hovedtyper, men han har også et annet system hvor forkortingstegnas plassering er det avgjørende. Vi holder oss til de fire hovedtypene i denne oppgava.

---

<sup>20</sup> Haugen (2013b, s. 220) skriver at Peter Andreas Munch i anledning utgivelsen av *Norges gamle Love* (NgL) på slutten av 1800-tallet fikk utvikla en egen frakturtype til bruk i dette verket.

Den første typen kalles *suspensjon*. Dette er den typen forkortelse som vi er mest vant med i dag, f.eks. *f.eks.* for «for eksempel», *o.l.* «og lignende» og *osv.* «og så videre». Som vi ser av de moderne eksemplene, innbefatter en *suspensjon* en forkortelse eller *trunkering* av et eller flere ords endelse, det vil si, ikke bare en bøyingsendelse, men for øvrig alle bokstaver etter den første eller de første bokstavene i et ord. Ofte er suspensjoner tydelig markerte med et punktum umiddelbart bak bokstaven, men noen ganger kan det være skrevet inn punktum både før og etter (Haugen, 2013b, s. 235).

Den andre kalles *kontraksjon*, og det innebærer at en eller flere bokstaver i et ord blir utelatt. Disse markeres ofte med horisontal strek, men de kan også markeres med punktum. Den horisontale streken krysser overlengdene hvis ordet har det. I det norrøne materialet er f.eks. ‘kgr’ for ‘konungr’ vanlig (Haugen, 2013b, s. 235).

Den tredje omhandler *interlineære tegn*, og det er tegn, eller snarere bokstaver, som er plassert over bokstaver. De havner derfor mellom linjene. Ofte er det ‘a’ som brukes, noe som skyldes at det er en vanlig trykklett vokal. Forkortelser er ofte av et ords trykklette stavelser. Denne vokalen ‘a’ kan ofte ha en åpen form som ligner en *u*, og fungerer som forkortings tegn for ‘ra’ og seinere ‘ra’ og ‘va’. Ellers er det vokaler som står for ‘r’ eller ‘v’ pluss vokal (Haugen, 2013b, s. 235).

Den fjerde typen forkortelser består av særskilte tegn med et bestemt innhold. En del slike tegn er hva som kalles tironiske noter, oppkalt etter Tiro, Ciceros slave (Haugen, 2013b, s. 235). Den tironiske noten i form av et tegn som likner på et 7-tall står opprinnelig for den latinske konjunksjonen *et* «og», men den brukes også på likt vis for den norrøne konjunksjonen *ok* eller *oc*.

Derolez har som nevnt bidratt med en stor del til begrepsapparatet knytta til gotisk skrift og *fractura* (som i Norden er den nygotiske *fraktura*). Ved å ta i bruk Haugens terminologi kan vi skildre bokstavformene på norsk. Tretvik og Haarstad bygger mye av sin terminologi på Kroman, og begge disse verkene kommer til å brukes en del i det som angår nygotisk skrift.

## 4.3 Materialet

### 4.3.1 Avgrensning

Det er i denne oppgava ett manuskript som undersøkes, nemlig D11. Øvrige manuskripter blir ved behov brukt i ulik grad komparativt for å kaste nytt lys over D11. Felles for alle manuskripta er at lagmann Hans Jakobsson Lo enten har egenhendig skrevet dem (D11, NB Ms. 4to 553,



AM 95 b 4to), gjort notasjoner og tilføyd marginalia, samt tillegg i dem og/eller hatt dem i sin forvaring (AM 60 4to, AM 305 fol, AM 309 fol, NKS 1642 4to, GKS 3260 4to).

#### 4.3.2 Det deichmanske manuskript nummer 11 in octavo.

D11 befinner seg i Oslo ved Deichman bibliotek (tidligere Deichmanske bibliotek).

Manuskriptet blei fotografert av Nasjonalbiblioteket i 2015 og ligger tilgjengelig digitalt på HANSKE. Manuskriptet har der fått signaturen NB Ms. 8° 3855.<sup>21</sup> Andre steder, f.eks. hos Storm (1879) går manuskriptet under Deichm. 11.

I Johannes Møllers katalog fra 1790 er D11 ført opp uten datering: «Den Norske Lov, med mange Retteböder og Constitutioner paa det gamle Norske, nitide skreven. *Codex Pergamenus.*» (Møller, 1790, s. 357).

Hos Gustav Storm (1879, s. 50) skildres D11 slik: «*Deichm. 11*, skrevet med en elegant Frakturhaand fra c. 1580 af en Mand, der har studeret i Kjøbenhavn, Afskrift af en oldnorsk Codex for N: þing». Det er viktig å merke seg at Storms betraktning og skildring stammer fra før fjerde bind av *Norges gamle Love indtil 1387, bd. IV* (NgL IV) blei utgitt i 1885. Her opplyser Storm om D11 at det er et «Pergamethaandskrift, skrevet c. 1570 med en elegant Frakturhaand, den samme, der har skrevet Handskrifterne 553 qv.<sup>22</sup> i Christiania Universitetsbibliothek og AM 95 b qv. samt Notitser i AM 60 qv. og i Codex Tunsbergensis<sup>23</sup> (...)» Av disse notisene meiner Storm at det er lagmann Hans Jakobssøn Lo som er skriveren.

D11 er også gjennomgått i Rindal og Spørcks nye utgave av *Kong Magnus Håkonsson Lagabøtes Landslov, del 1* fra 2018. De mest vesentlige forskjellene fra Storms gjennomgang i NgL IV er at D11 dateres til mellom ca. 1567–1580, samt at de har føyd til Storms betraktning (1879, s. 24) om at han meiner AM 80 4to er skrevet av den samme Hans Jakobssøn Lo. Fraværet av prologen til Landslova er også bemerket (Rindal & Spørck, 2018, s. 24).

Landslova i D11 er av tekstkritisk verdi og er betegna med eget siglum, *D*, både i NgL II og Rindal & Spørcks utgave. I NgL IV «Landsloven, i NgL II betegnet *D*. Grundlaget sees at være AM 60 qv. dog synes ogsaa andre Codices at være benyttede». Noe som er verdt å legge merke til i D11 er det at teksten er innretta for alle lagting. Men tidvis kan forelegget skinne gjennom, slik som i kap. 1 av Tingfarebolken hvor Eidsivatinget nevnes, kap. 4 av Arvebolken og kap. 8 av Landleiebolken hvor Frostatinget nevnes (NgL IV, 1885, s. 760–763; Vinje, 1967, s. 31). Det opplyses i NgL II (s. 6) om at «Den deichmannske Codex, der ei kan siges at tilhøre

---

<sup>21</sup> Takk til Mette R. Witting ved Spesiallesesalen hos Nasjonalbiblioteket for disse opplysningene.

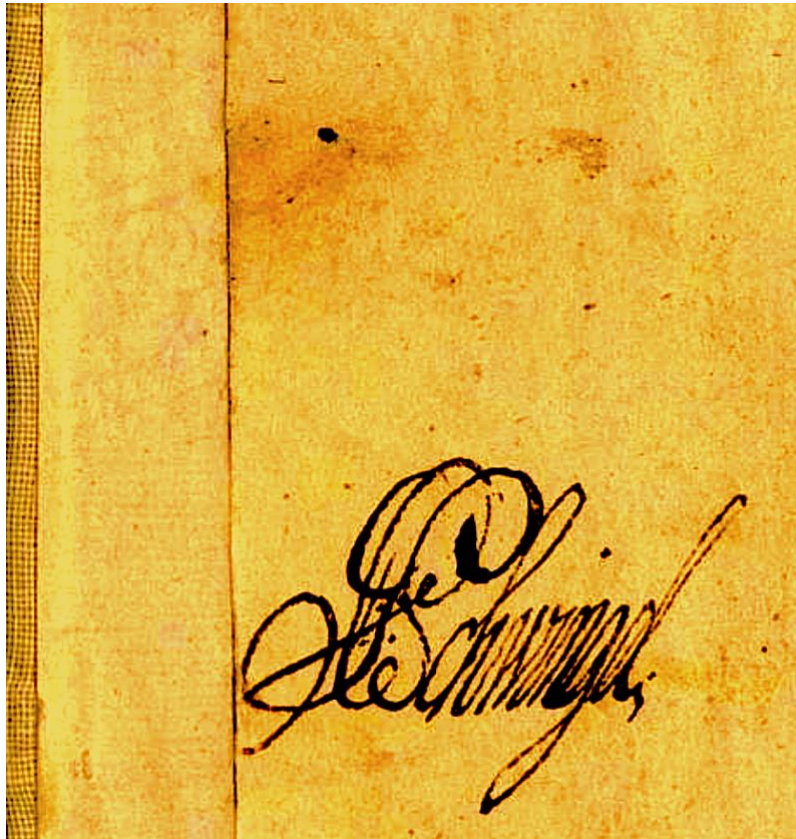
<sup>22</sup> NB Ms. 4to 553

<sup>23</sup> NKS 1642 4to

nogen særskilt Klasse, er den eneste, som ikke kunde henføres under nogen Hovedsignatur, og derfor har faaet sit eget Mærke *D.*» Dette viser at D11 er så forskjellig at versjonen av Landslova regnes som en egen redaksjon.

| Fol.      | Innhold   | Språk (skrifttype)                                  | Forelegg iflg. NgL IV  |
|-----------|---|---|--|
| *1r – *7v | Portrett av Frederik II, 'Om ny eller fuld maane' (kursiv), kalendarium.  | Dansk (fraktur/kursiv).                             | –  |
| 1r–67v    | Landslova med retterbøter av Håkon Håkonsson og Magnus Håkonsson, markert med 'Finis' som siste ord på fol. 67v. Prologen og Kristendomsbolken mangler. | Norrønt (fraktur).                                  | Primært AM 60 4to  |
| 68r–84v   | Retterbøter.  | Norrønt (fraktur).                                  | Flere, eldre manuskripter, bl.a. Holm perg 29 4to, AM 305 fol, GKS 3260 4to. |
| 85r–89r   | Sættergerjda.   | Norrønt (fraktur).                                  | NKS 1642 4to   |
| 89v       | Leidangsskipas antall.  | Norrønt (fraktur).                                  | GKS 3260 4to   |
| 89v–90r   | Saker mellom kongen og biskopen.  | Norrønt (fraktur).                                  | –  |
| 90r–101v  | Retterbøter.  | Norrønt (fraktur).                                  | Flere, eldre manuskripter, bl.a. AM 309 fol, Holm perg 29 4to.               |
| 102r–104v | Artikler og retterbøter av Jacob Landwigs lovbok som han fikk av Jon Simonssøn, lagmann under Agdeside.   | Dansk [artiklene]/norrønt [retterbøtene] (fraktur). | –  |
| 105r–105v | Avhandling om arverett.   | Norrønt (fraktur).                                  | NKS 1642 4to.  |
| 106r–108r | Blanke sider, påbegynt 'Wi Hans med Guds Naade'.  | Dansk (fraktur).                                    | –  |
| 108v–109v | Frederik IIs forordning om elgdyr, Skanderborg 11. februar 1573.  | Dansk (kursiv).                                     | –  |
| 110r–111v | 'Ein stutt tilvijsan um alla þa einwaldz Konninga sem verit herra i Norrege til þessa Dags'.  | Norrønt/dansk (fraktur).                            | –  |
| 112r–112v | Jordeberegning, Jon Simonssøn, 1576.  | Dansk (fraktur).                                    | –  |

|           |  |  |   |
|-----------|--|--|---|
| 113v–114v | Datering av brev; ‘Om Blindrenn’;<br>fødselsdager. | Dansk, norrønt, latin<br>(frakturvarianter/kursiv/<br>humanistisk kursiv). | – |
|-----------|--|--|---|



Figur 1 Utklipp fra innsida av den bakre permen. Tydeligst ser vi en eiernotis: «C G Schwingel», som må være Gert Christian Schwingel (ca. 1732–1795). Vi ser også konturene av et vannmerke på forsatsarket på venstre side av utklippet fra midten og opp (se undersøkelsen i kap. 5). Bildet er manipulert fargemessig for å tydeliggjøre dette vannmerket. Foto: Nasjonalbiblioteket.

Om D11s proveniens kan ikke mye sies sikkert før utpå 1700-tallet I Møllers katalog *Cancellie-Raad Carl Deichmans samlinger af Böger, Naturalier, Mynter med mere skjænket til offentlig brug i Christiania* fra 1790 er Carl Deichmans «testamente» lagt til som fortale. Denne er signert Carl Deichman 9. juni 1779. «Jeg har gjort mig Umage for at samle nogle af vore gamle Lov-Bøger, men neppe har kunnet overkomme 5 à 26, og deriblant dog ikke af de ret gamle, uden den eene i 8<sup>vo</sup>.» Med dette henviser han til nummer 11, altså D11 (Møller, 1790, s. XXV). Det er interessant å merke seg at Carl Deichman anser D11 for å være et manuskript i sin forvaring som kan regnes for et «af de ret gamle». Dette kan si noe om resepsjonen til D11, at det, i alle fall av Deichman, på slutten av 1700-tallet blei regna for å være et gammelt manuskript. Det hadde vært av stor interesse om man hadde funnet andre samtidige kilder med

Deichman inneholdende kommentarer om D11 og hvorvidt også de anså det for å være riktig gammelt. Man kan stille seg spørsmål om Deichman enten er blitt fortalt ved (den eventuelle) auksjonen at det var gammelt eller om han sjøl har sett over det og nærmest blitt forført av den norrøne språkdrakta og/eller skrifta.

På innsida av den bakre permen står signaturen «G C Schwingel», som Storm (NgL IV, s. 763) har identifisert som Gert Christian Schwingel (ca. 1732–1795, Larvik). Han var viseoverbergkasserer og overbergkasserer ved Kongsberg sølvverk (Weidling, 2000, s. 285). Tatt i betraktning at D11 er beskrevet i Møllers katalog fra 1790, og enda viktigere at Deichman i brevet fra 1779 benevnet D11 som et av de rett gamle manuskripter i samlinga, må Deichman ha fått tak i det en gang før 1779. I kapittel 1 nevnte vi at Deichmans virkelige samlervirksomhet begynte først i 1737, og det er trolig at han da fikk tak i manuskriptet en gang mellom 1737–1779, uten at man kan si noe mer presist, da det ikke er skrevet inn noen datering i manuskriptet eller annensteds om når han skaffa seg det. Deichman har skrevet at han ofte har deltatt på auksjoner for å få kloa i gamle manuskripter. Han ytrer også samme sted en viss harme over at danskene har tatt alle manuskripter og kodekser av høy alder og verdi (Andersen, 1974, s. xxx).

Til tross for at D11 er et manuskript fra slutten av 1500-tallet er det få spor etter eiere, men det er ikke utenkelig at biskop Jens Nilssøn har hatt D11 i sin forvaring en gang rundt 1598. Storm meiner at Jens Nilssøns versjon av den korte kongehistorien som han har skrevet ned i sine *Opptegnelser* fra 1598, er en tro avskrift, dog med noen tillegg, av den delen i D11 som omtales som «stutt tilviisan» på fol. 110v–111v, som Hans Jakobssøn Lo skal ha satt sammen av flere kilder (Storm, 1898, s. 402; 414–417).

#### 4.3.3 Andre manuskripter skrevet av Lo

AM 95 b 4to er beskrevet av Storm i NgL IV (s. 591–592) og i Rindal & Spørck (2018, s. 41). Det er fra ca. 1570, består av sju pergamentblader og er skrevet i norrøn språkform «med elegant Frakturhaand» av Hans Jakobssøn Lo. Det er et bruddstykke av et manuskript, noe en eiernotis på siste blad vitner om: «Anno 1618 denn 19 Junij bleff denne bog mig aff min sønderlige goede Venn her Samuell Jørgensenn Sognepræst i Mandall forærit. Datum Fuschelannd, ut supra. Søffren Knudsenn, Egen handt». Innholdet i dette bruddstykket er fra Landevernsbolken i Landslova kapittel 7–12. Det mest interessante med dette fragmentet er at det etter hver initial er satt av plass til en oversettelse. Denne oversettelsen er (dessverre) ikke blitt utført. I følge NgL IV og Rindal & Spørcks utgave er teksten en avskrift av Holm perg 29 4to (Stock perg C 16), som for øvrig er nevnt som et av forelegga Lo brukte i D11. NgL IV opplyser om at det også er lagt inn 5 blader fra et annet manuskript, AM 61 4to. I Rindal & Spørcks utgave er

fragmentet oppført som uten tekstkritisk verdi. (Rindal & Spørck, 2018, s. 41; NgL IV, s. 591–592). AM 95 b 4to er dessverre ikke allment tilgjengelig avfotografert eller digitalisert<sup>24</sup>, for sjøl om det er uten tekstkritisk verdi, så hadde det vært av stor verdi når det kommer til paleografi og målet med denne oppgava.

NB Ms. 4to 553 er beskrevet av Storm i NgL IV (s. 740–742) og av Rindal & Spørck (2018, s. 46). Det er et papirhåndskrift fra andre halvdel av 1500-tallet, skrevet av tre hender, hvor hånd a er en «elegant Frakturhaand fra c. 1575, den samme, der har skrevet Deichm. 11 oct. (Hans Jacobsen Loe, Lagmand i Tønsberg); han bruker ofte, især i Overskrifter og Noter, en Cursivhaand.» Rindal & Spørck betegner skrifta som gotisk. Her er Landslova på bl. 1–119. Oversatt av Hans Jakobssøn Lo etter NKS 1642 4to, *Codex Tunsbergensis*. Kristendomsbolken er ikke tatt med (NgL IV, s. 740), ei heller prologen, i tillegg til at Tingfarebolken er generelt formulert (Rindal & Spørck, 2018, s. 41). Manuskriptet oppbevares i dag på Nasjonalbiblioteket og foreligger digitalisert hos HANSKE. Papiret er dessverre meget skjørt, og manuskriptet er derfor klausulert.

AM 80 4to står beskrevet av Storm i NgL IV (s. 572–575)<sup>25</sup> og (kortfattet) hos Rindal & Spørck (2018, s. 42). Det er et papirmanuskript fra midten av 1550-tallet inneholdende en oversettelse av Landslova til dansk med ny prolog, i tillegg til mye annet og forskjellig innhold. Det er skrevet av en skriver Hans Jakobssøn, som Storm (1879, s. 24) meiner er den samme som Hans Jakobssøn Lo (Rindal & Spørck, 2018, s. 42). Manuskriptet er «(...) skrevet 1554 af Hans Jacobsen, «Tjener» hos Hr. Iver Jensen paa Fresje (riml. den samme som Hans Jacobsen Loe, Lagmand i Skien 1567–73, i Tønsberg 1573–81)» (Storm, 1879, s. 24). Papiret er i dag skjørt. Det foreligger dessverre ikke tilgjengelig digitalt, noe som gjør det vanskelig å se hvorvidt det er Lo som har skrevet det.

#### 4.3.4 Andre manuskripter særlig relevante for den paleografiske analysen

AM 60 4to er beskrevet av Storm i NgL IV (s. 547–549) og hos Rindal & Spørck (2018, s. 22). Det er skrevet av flere hender, hvor hånd b fra ca. 1320 står for Landslova etter Gulatings-

---

<sup>24</sup> Det blei gjort forsøk på å få avbildninger av fragmentet, men pga. hjemmekontor ved AM blei dette utsatt til slutten av april. Suzanne Reitz ved Den Arnamagnæanske Samling fotograferte da manuskriptet og bildene blei mottatt i innspurtsfasen av denne avhandlinga.

<sup>25</sup> Foruten NgL IV er innholdet i AM 80 4to beskrevet i Huitfeldt, H. J. (1882). En Visdomsbok fra 16de Aarhundrede. I *Historisk tidsskrift, anden række, tredje bind* (s. 267–275). Kristiania: A. W. Brøgger

redaksjonen. Hånd a er datert mellom ca. 1330–1350 og har skrevet Gulatings nyere kristenrett. Rindal & Spørck skriver (2018, s. 22) at Storm meiner Hans Jakobssøn Lo har hatt manuskriptet.

NKS 1642 4to (*Codex Tunsbergensis*) er beskrevet av Storm i NgL IV (s. 425–434) og hos Rindal & Spørck (2018, s. 30). Manuskriptet er skrevet av flere hender. Hånd d fra ca. 1320–1330 har skrevet Landslova etter Borgartings-redaksjonen, samt Gulatings nyere kristenrett, Borgartings eldre kristenrett, Tønsbergs bylov, Farmannslova, Hirdskrå, samt ei rekke retterbøter. Spesielt med manuskriptet er at det er det eneste hvor skriveren har lagt til et heilt lovområdes lover med relevans. Som nevnt over er manuskriptet grunnlaget for NB Ms. 4to 553. Manuskriptet har trulig fram til slutten av 1500-tallet fulgt Tønsbergs lagstol, hvor Jørgen Lauritssøn, som var lagmann fra 1581–1500 trulig lot det bindes inn (Rindal & Spørck, 2018, s. 30).

## 5.0 Den kodikologiske undersøkelsen av Deichman 11 in octavo.

### 5.1 Generelt om manuskriptet

Som nevnt i kapittel 4 er den kodikologiske undersøkelsen utført ved å studere det faktiske manuskriptet. D11 består av totalt av 121 folier av tynt, svakt gult og for det meste lyst pergament. Det er forsatsark satt inn på hver side mellom permen og pergamentet. Innbindinga er av brunt skinn og man ser tre bind på ryggen, samt rester av noe som ser ut en ryggmarkering som kan ha vært for hylleplassering. Manuskriptet er for øvrig godt bevart med kun et fåtall defekter.

### 5.2 Pergamentet og papiret i D11

Pergamentet brukt i D11 er for det meste tynt, noe som gjør at teksten på rektosida av foliene ofte slår igjennom og dermed forstyrrer tekstbildet på versosida, og vice versa. Det tynne pergamentet gjør det også vanskelig å fastslå hva som er hårsida og kjøttside av foliene, som igjen gjør det utfordrende å avgjøre om Gregorys regel er fulgt, samt om leggas ytterste sider er kjøttside. Når man blar gjennom manuskriptet dannes det imidlertid for den største delen et mønster, hvor annenhver dobbeltside (de to synlige sidene i ei oppslått bok) framstår som mørkere eller lysere, og samtidig ofte gulere eller hvitere. De mørkere, gulere dobbeltsidene har som regel et partall som versoside og et oddetall som rektoside, f.eks. 1r (første side i legget), 2v–3r, 4v–5r, 52v–53r, 68v–69r og 80v–81r. Det er dog ingen regel uten unntak, for på fol. 53v–54r er førstnevnte side lys og hvit, mens den andre noe mørkere og gulere. De følgende dobbeltsidene er så annenhver igjen, bare motsatt av tidligere, men på fol. 57v–58r er førstnevnte mørkere og gulere og den andre lysere og hvitere, før det deretter på fol. 58v–59r går tilbake til at de mørkere, gulere dobbeltsidene har et partall som versoside og oddetall som rektoside. Liknende skjer på fol. 93v–94, hvor førstnevnte er lysere og den andre mørkere, og motsatt på fol. 104v–105r. Det kan se ut som at de mørkere, gulere sidene er grovere og i større grad er prega av «porer» eller spor av hår. De lyse, hvitere sidene er, sjøl om man også på dem kan se «porer», mye jevnere slik at blekket stort sett har holdt seg bedre her (den eneste større lakunen i D11 er på dobbeltsida på fol. 12v–13r, som er mørkere, gulere og grovere). Det er av denne grunn rimelig å tru at de mørkere, gulere sidene er hårsidene, mens de lysere, hvitere er kjøttssidene, det som også blei regna for å være de finere sidene. Det ser også ut som at Gregorys regel i det store og heile er fulgt. Regelen om at den første sida i legget skulle være kjøttside ser ikke ut til å være fulgt, da 1r, som er første side av det andre legget er av den mørkere og gulere. Det samme ser vi på de følgende legga på fol. 9r, 17r, 25r, 33r, 41r og 49r.



Pergamentet er for det meste av god kvalitet med få skader. En av få skader på pergamentet finner vi på fol. 82. Tre fjerdedeler ned på foliet, ytterst mot kanten, er det et hull på vel 1 cm. i diameter. Lo har her skrevet rundt hullet. Det ser også ut til at det er enkelte fuktskader, men at pergamentet og blekket (i de fleste tilfeller, med unntak av på fol. 12v–13r) har tålt påkjenninga (mer om blekket under).

I D11 er det tre forskjellige typer papir. Den ene typen er forsatsarka, og den har horisontal fiberretning, men den ser ut til å være av nyere dato. På innsida av den bakre permen ser vi to typer til (se utklippet i kapittel 4), hvorav den ene har horisontal fiberretning og er utstyrt med vannmerke (som dessverre ikke var mulig å se heile konturen av og derfor ikke mulig å gjenkjenne), mens den andre ikke har synlig fiberretning, men derimot G. C. Schwingels signatur. I de to typene med tydelige fiberretninger er det viktig å poengtere at de ikke er samme type, da avstanden mellom linjene er ulik.

### 5.3 Blekket i D11

I D11 er i alminnelighet utført med sort blekk. Tidvis er det imidlertid også benytta blekk som er lysebrunt eller gråbrunt av farge. Dette brune blekket dominerer ingen større deler av manuskriptet, men er brukt i enkeltord, setninger eller en sjelden gang i titler og initialer. Bruken av disse to nyansene ser ut til å være knytta til funksjonalitet. Dette ser vi aller tydeligst i kalendariet i begynnelsen av manuskriptet. Der er – med unntak av fol. 2r–2v – månedsnavnene, datoer og annen «fast» informasjon ført inn med det sedvanlige, sorte og tydelige blekket, mens merkedager etc. er ført inn med det lysere, brune blekket. På fol 2r–2v er alt er skrevet inn med det samme brune blekket, skjønt det ser ut som at månednavnet på 2r er ført inn med en svakere blanding av det sorte blekket. Hvis jerngallusblekk blei vanna for mye ut, ville det i stedet for mørkt, brunsvart farge bli nærmest en blass, gråbrun skrift. (Johannessen, 2007, s. 48–49), noe som ser ut til å være tilfellet på 2r. Skillet mellom sort blekk og brunt blekk gjør det visuelt tydelig hva som er merkedager.

Funksjonaliteten ved bruk av forskjellig blekk kan vi også til en viss grad se i enkelte initialer og rubrikker. I åpninga av Tingfarebolkens første kapittel på fol. 1r, ser vi noe som kan være bruk av både det sorte blekket og samtidig det brune. Det sorte er brukt i sjølve utforminga av initialen, mens det brune er brukt som utfylling. Også på fol. 33v er det brune blekket brukt i initialene og den ene rubrikken. Et interessant tilfelle finner vi imidlertid i rubrikken der Landevernsbolken begynner på fol. 4v. Det ser ut til at rubrikken først er blitt ført inn med det brune blekket, men seinere delvis skrevet over med sort blekk. Merkelig er det at ikke heile



rubrikken er blitt overskrevet, men det kan kanskje forklares med at det har vært tydeligere før. I dag ser man knapt nok hva som står i resten av ordet da det brune blekket er så svakt. 'her hæfr landverner Bolck'. Med tanke på at dette ikke er gjort ellers i manuskriptet, kan det tyde på at Lo har gått vekk fra dette, men det kan også innvendes at kun bruk av én farge er typisk for tida.

Noen steder i D11 er blekket like klart og tydelig som om teksten skulle ha vært skrevet i går, mens man kan si at blekket i alminnelighet er godt bevart på pergamentet i D11. Det er imidlertid tydelig at blekket er i dårligere forfatning i de første 19 bladene (ekskludert kalendariet) enn i manuskriptet for øvrig. Det er i denne delen enkelte partier hvor det til og med ser ut som at blekket er fjerna. På fol. 13r er linje 1–10 bevart, mens de om lag 21 linjene deretter plutselig mangler. Man ser av enkelte, minimale rester at det har stått noe der. Det er interessant å se at initialene for Mannhelgebolkens kapittel 10 og det meste av kapittel 11 er bevart. Kapittelnummereringa er forsvunnet for kapittel 10, men den kan sees tydelig for kapittel 11. Alt annet av skrift er forsvunnet. Det ser således ut til at en ytre faktor har gjort at blekket i kapittel 10 og 11 har forvitra, mens blekket lenger opp på samme side har tålt det. Et liknende tilfelle inntreffer på fol. 15r. Der er de tre første linjene nokså godt bevarte, i tillegg til de 14 siste, om enn i noe verre forfatning, mens de tolv linjene der imellom er ganske utviska, dog med noen lesbare ord og deler. På 10v ser vi heilt nederst på sida at deler av motstående sides siste setning står speilvendt. Blekket har tydeligvis ikke vært tørt nok da Lo etter dagens skriveøkt slo sammen kodeksen, slik at blekket smitta av på motstående side. Dette ser ut til å være tilfelle flere steder i denne første delen av D11, i tillegg til fol. 20v og 21r hvor det tydelig kan sees at blekket fra 21r har smitta over på 20v. Hvis dette er et resultat av Los arbeid, så kan det tyde på at han kanskje ikke var så altfor vant med å skrive på pergament.

## 5.4 Legg, kustodering, paginering

### 5.4.1 Sammensetninga av legg i D11

I NgL IV (s. 760) er legga gjort rede for. Der står det at D11 «bestaar af 15 Læg, alle à 8 Blade». Deretter følger lista av unntak: Det første består av 6 folier, det åttende av 22, det tiende av 2 folier, det ellevte av 4 folier, det trettende av 9 folier, det fjortende av 6 folier og det femtende av 7 folier. Kort oppsummert er det så vidt over halvparten av legga som består av åtte folier. Manuskriptet kunne med fordel ha blitt beskrevet som bestående av 15 legg i *prinsipp* eller opprinnelig à åtte folier. Når det er sagt oppgir NgL IV en videre forklaring. Det åttende legget à 22 folier er egentlig tre legg som er sammenhefta, hvorav det første består av seks folier og

de to andre åtte. De to på åtte folier er hefta midt i det på seks. Legg nummer ti har opprinnelig bestått av fire folier, men to av dem er borte, d.e. fol. 80 og 81. Av det fjortende legget er to unummererte folier skåret bort, og derfor består det av 6 folier. Man kan se rester av det ene foliet på mellom fol. 107v–108r, samt merker etter en skarp gjenstand som er blitt brukt nære innermargen mellom 104v–105r. NgL føyer i tillegg til at det «mangler aabenbart (mindst) 2 Blade» av det første legget, noe som vil si at det første legget, i følge NgL IV, opprinnelig har hatt 8 folier.

| Leggets nr. | Antall fol. (oppr.) | Første fol. | Midtre fol. | Siste fol. |     |
|-------------|---------------------|-------------|-------------|------------|-----|
| 1           | 7 (10)              | *1r         | –           | *7v        |     |
| 2           | 8                   | 1r          | 4–5         | 8v         |     |
| 3           | 8                   | 9r          | 12–13       | 16v        |     |
| 4           | 8                   | 17r         | 20–21       | 24v        |     |
| 5           | 8                   | 25r         | 28–29       | 32v        |     |
| 6           | 8                   | 33r         | 36–37       | 40v        |     |
| 7           | 8                   | 41r         | 44–45       | 48v        |     |
| 8           | 8a                  | 6           | 49r         | 51–68      | 70v |
|             | 8b                  | 8           | 52r         | 55–56      | 59v |
|             | 8c                  | 8           | 60r         | 63–64      | 67v |
| 9           | 8                   | 71r         | 74–75       | 78v        |     |
| 10          | 2 (4)               | 79r         | 79–80       | 80v        |     |
| 11          | 4                   | 81r         | 82–83       | 84v        |     |
| 12          | 8                   | 85r         | 88–89       | 92v        |     |
| 13          | 9                   | 93r         | –           | 101v       |     |
| 14          | 6 (8)               | 102r        | 104–105     | 108v       |     |
| 15          | 7                   | 108r        | 110–111     | 114v       |     |
| Total:      | 121 (128)           |             |             |            |     |

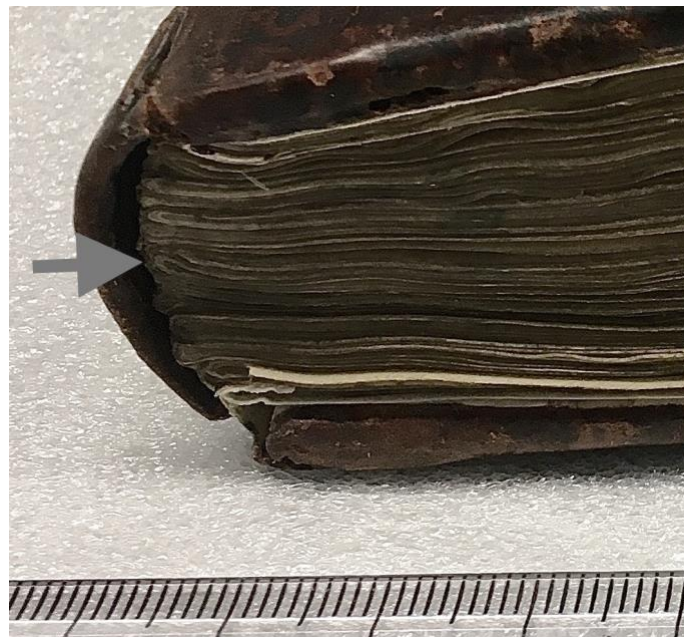
Figur 2 Tabell over legga i D11. Folieringa i denne tabellen følger den som vi finner i D11 fram til og med fol. 79. Fol. 80 og 81 er skåret ut, slik at manuskriptets foliering forskyves. Dette betyr at tabellens fol. 82 tilsvarer det som er foliert med 84 i manuskriptet, og likeledes at den siste folieringa i D11, som er fol. 107, er 105 i tabellen. Forslag til opprinnelig antall folier er oppgitt i parentes.

Av en eller annen uviss grunn ser det ikke ut til at portrettet av Kong Frederik II på fol \*1r er tatt med som en del av det første legget hos NgL IV, men det gjør vi her, sida det etter undersøkelsen ikke ser ut til å være frittstående fra dette, hovedsakelig fordi det på versosida er skrevet inn ei forklaring av det følgende kalendariet. NgL ser for øvrig ut til å ha rett at det mangler minst to blader av legget, men etter undersøkelsen synes det mer sannsynlig at det er minst tre blader som mangler. I kalendariet på fol. \*2r – \*7v inneholder månedene januar–august, mens de fire månedene september–desember mangler. For de fire månedene mai–august

på fol. \*5r– \*7v har Lo brukt totalt 130 linjer, fordelt på 21–23 linjer per side, hvorav to–tre linjer til månedens navn og antall dager i måneden angis, og det er tenkelig at han ville ha fortsatt i på samme måte for de neste månedene, noe som ville ha krevd mellom 130–134 linjer avhengig av om titlene var skrevet over to eller tre linjer. Dette tilsvarer seks sider, altså tre folier.

Alt tatt i betraktning kan vi da si at av de femten legga, så er legg 2–7, 9 og 12 à åtte folier, mens 1, 8, 10, 11, 13, 14 og 15 består av henholdsvis 7 (*opprinnelig* [minst] 10), 22, 2 (*opprinnelig* 4), 4, 9, 6 (*opprinnelig* 8) og 7 folier. I det følgende og ellers får første legg tilføyd en asteriks (\*) til folienummeret (som i NgL IV), slik at normal foliering begynner med det andre legget.

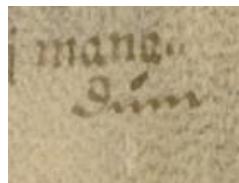
Det 8. legget fortjener ekstra oppmerksomhet, da det, for det første, er mye større enn alle de andre, og, for det andre, fordi det er blitt tilføyd to ytterligere legg à åtte folier midt i det ene på seks, samt, for det tredje, fordi Landslova er sluttet på fol 65v og at det derfor synes merkelig at legget er bygd opp på denne måten. Legget består av tre legg på totalt 22 folier og det begynner på fol. 49 og ender på fol. 70. I tabellen har vi nummerert legga 8a–c. 8a, som består av seks folier, omslutter de to andre legga, slik at det er tre folier i begynnelsen og tre i slutten. På fol. 51 møter det tredje foliet det første i 8b. Deretter møtes legg 8b og 8c på fol. 59–60. Det siste foliet i 8c møter det tredje siste foliet i 8a på fol. 67–68. Det ser ut som at Lo har sett at det har vært nødvendig med flere legg, men at han har feilkalkulert. Det er dog ikke tegn til at han har økonomisert hverken før, etter, eller i løpet av dette store legget. Både antallet linjer og antall tegn per side holder seg omtrent som ellers i manuskriptet (se under om layout).



Figur 3 Det 8. legget er angitt med en grå pil. Man ser at 8b ligger lengre vekk fra ryggen enn 8c. Foto: Privat.

### 5.4.2 Signaturer og kustoder

I kapittel 4 gikk tok vi for oss signaturer og kustoder. I D11 finner vi ingen signaturer, men kustoder forekommer alldeles hyppig. Den hyppige kustoderinga (eller kanskje heller *hyperkustoderinga*, i analogi med hyperkorreksjon) er alltid posisjonert rett under nederste linje til høyre på ei side, og både rekto og versosider kan ha kustoder. Hvis vi teller antall ord eller fraser som står i denne posisjonen i de delene av D11 som har sammenhengende tekst, det vil si mellom fol. 1r–105v, ender vi opp med 127 tilfeller. Av disse kan 93, noe som tilsvarer i underkant av tre fjerdedeler, regnes for å være kustoder. Det er imidlertid viktig å merke seg at det ikke bare kustoder som står i denne posisjonen. De øvrige 34 tilfellene er ord og fraser som er skrevet inn kun for å fullføre ei setning eller det siste ordet på linja og er derfor ikke kustoder i og med at de ikke gjengir følgende sides første ord. Disse 34 tilfellene kaller vi *falske kustoder*, for de ser ut som kustoder uten å være det.



Figur 4 fol. 27r. Ikke en kustode, men en falsk kustode, sida det er ei fullføring av ordet på linja over 'mana=/dum' og at det ikke gjengis som første ord på neste side. Legg merke til at den første delen av ordet er skrevet i fraktur, mens den andre i kursiv. Legg merke til den korte, vertikale streken under u-en. Den er en del av prikkinga som utgjør layouten i D11. Foto: Nasjonalbiblioteket

Det forekommer dog kustoder som også fullfører ordet nederst på sida, men også repeteres på som første ord på neste side. På nederste linje av fol. 3r i sjuende kapittel av Tingfarebolken står det 'mannz giold eda h'. Under er det en kustode 'olf.', og det første ordet på 4v er 'holf'. Det samme ser vi på f.eks. 1v, 48v, 64v, 73v 76v, samt liknende på 77r og 77v, men der er det bare de to siste bokstavene som gjengis på følgende side.

Et interessant spørsmål man kan stille seg etter undersøkelsen av kustodene i D11, er om Lo har skilt mellom bruken av fraktur og kursiv ettersom det var en «ekte» kustode, det vil si på versosida av et leggs bakerste folie, eller bare et tilfelle av *hyperkustodering*. Som vi ser av tabellen under er det 11 tilfeller hvor det står noe i posisjonen hvor kustodene skal stå. Av disse er det kun én falsk kustode. Av de 10 gjenværende kustodene er 6 skrevet med fraktur og 4 med kursiv.

Hvis vi sammenlikner med NB Ms. 4to 553, ser vi at Lo likhet med D11 også her har hyperkustodert. Det ser dog ut til at både kustodene og de falske kustodene i de aller fleste tilfeller er skrevet inn med kursivskrift og ikke fraktur. Regelen er heller den at det er skrevet

noe inn i posisjonen der hvor det står kustoder enn ikke, og da kun få ganger med fraktursskrift (eksempelvis finnes det falske kustoder med fraktur på fol. 54v og 42r).

Det ser altså ut til at det i D11 er tilfeldig hvilken skrifttype Lo bruker i kustodene, i alle fall når det kommer til de «ekte kustodene». I NB Ms. 4to 553 ser kursiv ut til å være den foretrukne skrifttypen til kustoder – også de falske, skjønt det også forekommer enkelte med fraktur.

| Leggets nr. | Siste fol. i legget | Kustode/etc.  | Fraktur/kursiv |
|-------------|---------------------|---------------|----------------|
| 1           | *7v                 | -             | -              |
| 2           | 8v                  | Kustode       | Fraktur        |
| 3           | 16v                 | Kustode       | Fraktur        |
| 4           | 24v                 | Falsk kustode | Kursiv         |
| 5           | 32v                 | Kustode*      | Fraktur        |
| 6           | 40v                 | Kustode**     | Kursiv         |
| 7           | 48v                 | Kustode       | Kursiv         |
| 8           | 8a1                 | 51v           | Kustode        |
|             | 8b                  | 59v           | Kustode        |
|             | 8c                  | 67v           | -              |
|             | 8a2                 | 70v           | -              |
| 9           | 78v                 | Kustode       | Fraktur        |
| 10          | 80v                 | -             | -              |
| 11          | 84v                 | -             | -              |
| 12          | 92v                 | Kustode       | Fraktur        |
| 13          | 101v                | -             | -              |
| 14          | 108v                | -             | -              |
| 15          | 114v                | -             | -              |

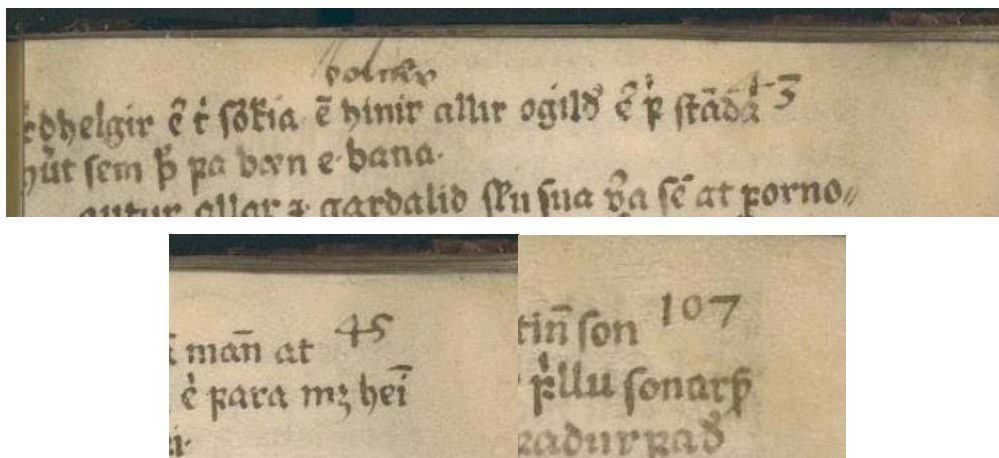
Figur 5 «\*» på fol. 32v kan man skimte at det i posisjonen der kustodene står er skrevet 'li'. Dette er fortsettelse av det siste ordet på nederste linje på 32v, men samtidig er det også første ordet på 33r, 'gulli'. Dette er derfor en kustode. «\*\*» på fol. 40v ser man bare første bokstav av det siste ordet 'h'. Resten er skjult i margin, men det er grunn til å tru at skal være en 'u', da ordet skal være husum. I posisjonen der kustoder står, står det (med kursiv) 'sum', som samsvarer med det første vi ser på 41r 'sum'. Dette er altså en kustode.

#### 5.4.3 Foliering og bolkebenevnelser

D11 er nesten gjennomgående foliert. Folieringa står alltid øverst til høyre på rektosida og den begynner i det 2. legget på fol. 2 og fortsetter – nesten uavbrutt – heilt til fol. 107 i det 14. legget. Som regel står folieringa aleine som et tall, men noen ganger føyes det til 'b' og 'b:', samt én gang 'bladt' på fol. 41. Hvorvidt de utelatte folieringene bare er utelatt eller om de er skåret bort ved trimming av manuskriptets kanter er uvisst å si. Likevel kan det se ut til at det i de fleste tilfellene er snakk om utelatelse, da øvrige folieringer står nokså nærme tekstfeltet, og

at man etter all sannsynlighet kunne ha venta å se de manglende folieringene på omtrent samme sted i sideoppsettet.

I D11 står folieringa rett over eller ved sida av rektosidas øverste linje på høyre side. Det kan imidlertid se ut som at han har gjort plass til folieringa ved å lage et innrykk i rektosidenes øverste linje. Eksempelvis ser vi dette på fol. 45r og 105r, hvor folieringa er ført inn i dette rommet. På fol. 43 ser ut som at folieringa er kommet til etter tekstfeltet med tanke på at hovedstaven i tallet 4 er såpass kort for ikke å intervenere med teksten. På fol. 49r og 27r ser man tydelig at pagineringa er blitt noe beskåret. I og med at dette nummeret er utforma i samme stil som de øvrige (mer om tallas form i kapittel 6), kan vi ganske trygt si at pagineringa må ha blitt skrevet inn før manuskriptet blei beskåret, og er derfor opprinnelig.



Figur 6 Foto: Nasjonalbiblioteket

Det er et kort opphold i folieringa mellom fol. 79 og 82. Fol. 80 og 81 mangler, som nevnt i oversikten over legga. Vi ser også at det er oppstått noen feil og dermed rettelser i folieringa i det femte legget, altså mellom fol. 25 og 32. Antallet folier stemmer, men folieringa gir ikke mening. Hvis vi tar utgangspunkt i rettelsene, er legget er foliert slik (med den opprinnelige folieringa i parentes): 25; 30; 26 (27); 27 (28); 28 (29); 29 (30); –; 32. Det er underlig at rettelsene ikke er korrekte, spesielt sida de er gjort av samme hånd, og særlig sida den opprinnelige folieringa var korrekt. Spesielt underlig er det at han har skrevet nummer 30 på foliet etter 25. Dessverre er det ingen marginalnoter på disse foliene med henvisninger til andre folier, hvor vi så kunne ha sett etter tilsvarende rettelser. Det er klart at folieringa blei påført manuskriptet etter at det blei bundet inn og beskåret, men man kan stille seg spørsmål om folieringa er blitt tilføyd før eller etter sjølv skriftfestinga.





Figur 7 Foto: Nasjonalbiblioteket

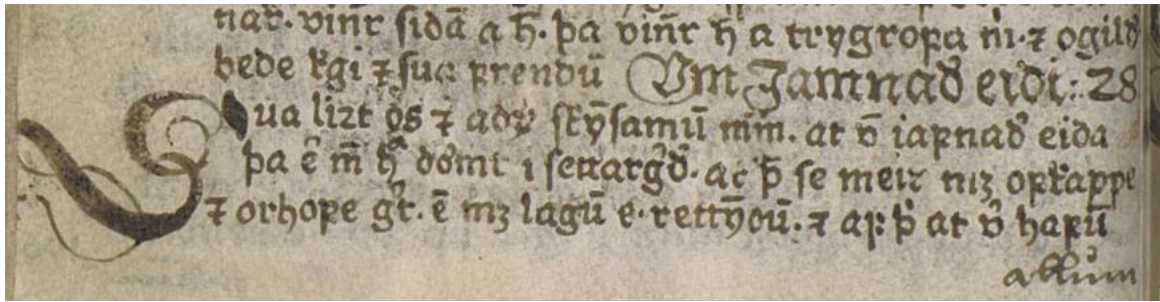
Pagineringa var til stor hjelp for å finne fram i manuskriptet (og manuskripter for øvrig). Andre hjelpemidler som er verdt å kommentere er bolkebenevningene. Bolkebenevningene er plassert øverst på hver side. De er ofte delt i to slik at første delen av bolkens navn står på versosida og 'bolckr' på rektosida, f.eks. fol. 5v og 6r: hhv. 'Landvernar' og 'bolckr'. Hvis det er overgang til en ny bolck, slik som på f.eks. fol. 20v og 21r, så står navnet på hver bolck i sin heilhet på hver av sidene: 20v 'Mandhelge bolck', 21r 'Giptinge bolck'. Det varierer hvorvidt det står 'bolck' eller 'bolckr', med en noe høyere frekvens av 'bolckr'. Bolkebenevningene er stort sett skrevet med kursivskrift, men kansellifraktur forekommer også, da, dog uten å være tilført på alle foliene, fra og med fol. 54v til og med fol. 70v. Generelt sett kan både bolkebenevningene utelates, samt at kun 'bolck/r' også kan utelates, men i regelen er de skrevne inn, noe som gjør det meget lett å finne fram i manuskriptet.

#### 5.4.4 Rubrikker og kapittelnummerering.

I D11 er rubrikker skrevet inn med sort blekk, men det er visse tilfeller av bruk av brunt blekk, som omtalt over om f.eks. fol. 33v. I den delen av manuskriptet som inneholder Landslova, ser det ut til at bruken av rubrikker er mer frekvent i den første halvdel enn i den andre. I delen med retterbøter er rubrikker ganske ofte skrevet inn, men her er de fleste skrevet inn i siste halvdel. Det mest framtrædende med rubrikkene er at de er skrevet med en stor nygotisk frakturskrift. Denne er større enn den vi ser i brødteksten. De er også mye mer kantete og stavene er brutte, og de skiller seg derfor tydelig fra brødteksten, som har et rundere preg.

Det kan se ut til at enkelte steder er gjort plass til rubrikkene i tekstfeltet, men at det ellers heller er litt tilfeldig hvor det er rubrikker, alt ettersom hvor mye plass det blir igjen på linja etter at siste ord i det aktuelle kapitlet er skrevet inn, slik som på f.eks. fol. 19v–20r, hvor det er rubrikker, men det er heller ingen tomme linjer under det forrige kapitlets siste ord eller liknende. Rubrikkene fyller ofte alt som er igjen av den resterende plassen på linja. I tillegg er det kapittelnummereringa ført inn ved sida av rubrikken. Det finnes dog også eksempler hvor det er gjort plass med tomme linjer spesielt i begynnelsen av manuskriptet, slik som på fol. 5v,

8v og 10v–11r. Kjøpebolken skiller seg ut ved at det for det meste er slike tomme linjer mellom kapitlene.



Figur 8 fol. 19v l. 26–30. Rubrikken: 'Om Jamnader eidi : 28'. Foto: Nasjonalbiblioteket

Noen ganger er det bare kapittelnummereringa som står på den tomme plassen. Dette ser vi f.eks. på fol. 22v–23r hvor det står hhv. 'Ca 5' og 'Ca: 6'. I Arvebolken mangler det dog for det meste både rubrikker og kapittelnummerering, noe som på den annen side gir et preg av luftighet i tekstfeltet.

En interessant forskjell mellom D11 og NB Ms. 4to 553 er at sistnevnte ikke har rubrikker utover kapittelnummerering, mens D11 faktisk har – ofte – rubrikker, og ofte sammen med kapittelnummereringer. Kapittelnummereringa i NB Ms. 4to 553 er mye mer konsekvent enn den vi finner i D11.

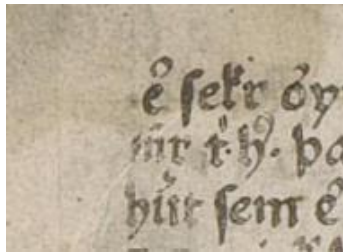
## 5.5 Layout

Skriftspeilet i D11 er gjennomgående enspaltet. Det er normalt ca. 30 linjer per side, men antallet linjer kan variere alt ettersom om det er slutten på en bolk, om Lo har lagt til et par linjer luft mellom kapitlene, eller om initialene er av en størrelse som gjør at det behøves luft mellom kapitlene. Antallet tegn per side kan derfor variere nokså mye, men et sted mellom 1000–1300 tegn ser ut til å være normalen avhengig av om det er nye avsnitt, samt innrykk ved initialer. Dette antallet er beregna uten å løse opp forkortelsene, som D11 har heller mange av. Avstanden mellom linjene er nokså tett slik at underlengder og overlengder følgelig overlapper hverandre, men det ser stundom ut til at Lo har forsøkt å begrense over- og underlengdenes ekstremiteter for å forhindre dette. Margene i D11 er tydelig beskåret, slik som nevnt tidligere, men det er fortsatt god plass i yttermarginene på sidene og under, men på toppen er det heller trangt. Innermarginene er ofte meget trange, og noen ganger er det knapt mulig å se hva som står heilt innerst. Dette er et større problem når man jobber digitalt enn når man faktisk sitter med materialet framfor seg.

Venstremarginene i tekstfeltet er stort sett snorrette, mens høyremarginene er noe mer varierende, men det er tydelig at Lo har forsøkt å holde disse nokså jevne, noe vi ser ved den



hyppige orddelinga. Vi ser følgelig konturene av et visst rissmønster i D11. Tydeligst er dette på fol. 9v, hvor vi kan se både horisontale og vertikale risslinjer. I den venstre yttermargin løper det vertikalt to parallelle linjer, men det er usikkert hvorvidt den ytterste har vært er en del av rissmønsteret eller et resultat av gjennomslag. På 11v ser vi imidlertid også to parallelle, vertikale risslinjer, så det er grunn til å tru at de begge er en del av rissmønsteret. I begge tilfellene er det den innerste linja som avgrensar tekstfeltets venstremarg. På 9v er linjenes begynnelse skrevet på linja, mens det er et lite mellomrom på 11v. Både de horisontale og vertikale risslinjene løper ut og møtes ved to prikker som befinner seg i de ytre hjørnene av tekstfelte. Det ser ut til at disse prikkene er blitt lagd med en skarp gjenstand, kanskje en syl, og disse kan også tydelig ses på f.eks. fol. 11v, 27r, 29rv, 30r og 74r. På fol. 29r og 29v er rissmønsteret avgrensa av den samme prikkinga.



*Figur 9 fol. 9v. Her skimtes så vidt de to parallelle, vertikale risslinjene, samt den øvre, horisontale risslinja. Legg merke til prikkinga før den første bokstaven. Foto: Nasjonalbiblioteket*

## 5.6 Initialer og dekor

### 5.6.1 Initialene i D11

Som resten av manuskriptet er initialene stort sett utført med sort blekk. En sjelden gang kan det se ut til at Lo har benytta en brunere type blekk, slik som i den første, store initialen i Tingfarebolkens første kapittel, på fol. 1r. Liknende ser vi på fol. 33v, men her er begge initialene, samt rubrikkene kun utført med dette brunere blekket, noe som gjør at de skiller seg fra den øvrige teksten nettopp ved denne brune typen blekk som er benytta. Det er dog igjen brukt sort blekk både før, på fol. 32v, og etter, på fol. 34v. Et tilsvarende eksempel finner vi også på fol. 75r.

Initialene i D11 tar form som majusklene og majusklene i D11 er som i *fractura*, som er beskrevet i kapittel 4 som at de har «Elephant trunk», altså snabelform. Initialene er, foruten å være forstørrede majuskler, mye mer ornamenterte, i det at stavene brekkes og knekkes nesten til det ugjenkjennelige. Videre er det som skildra i kapittel 4, at det er snirkelen som er den mest karakteristiske utsmykkinga av initialene. Eksempelvis er 'P' på fol. 10v således fylt med

snirkelforma ornamenter. På fol. 66v og 67v er initialene 'P' og 'O' ikke ornamenterte, og de ser ut til at de ikke er blitt fullførte. Sistnevnte har bølgende linjer, nesten som en flamme.

Når det kommer til størrelse og innrykk gjort i teksten for å gi plass til initialer, kan det sies at det tidvis kan være stor variasjon i Landslova. Tingfarebolkens kapittel 1 på fol. 1r er den klart største og mest markante i D11. Det er gjort 17 linjers innrykk, men initialen utgjør godt i overkant av en fjerdedel av heile tekstfeltet på 1r. Den skiller seg fra alle andre initialer og ornamenter i manuskriptet ved sin størrelse, men også utførelsen med snirkler gjør den til et tydelig blikkfang og understreker at det hersker ingen tvil om at det er her Landslova begynner i D11. De fleste følgende initialene er på seks linjers innrykk, men enkelte har 1, 3 og 5 linjers innrykk.

Landeverbsbolkens kapittel 1 står på fol 4v, men en initial er ikke skrevet inn. Det er imidlertid gjort 3 linjers innrykk i sjølve tekstfeltet i tillegg til at de to linjene med rubrikken som angir at 'her hæfer landverner Bolck Ca: j' også er rykka inn. Det er altså 5 linjers innrykk, noe som skiller det fra de to nærmeste initialene før og etter, på hhv. 3 og 4 linjers innrykk, men ellers ikke fra de øvrige i bolken, som er av varierende størrelse på mellom 1–5 linjers innrykk.

Mannhelgebolkens kapittel 1 på fol. 10v angis av en stor 'P' som skiller seg ut fra initialene før og etter. Det er gjort 6 linjers innrykk i tekstfeltet, men hovedstaven strekker seg vertikalt over 17 linjer i marginen, og dekoren noe lenger. Det er noe større variasjon i de øvrige initialene i bolken. Kapittel 6 har også seks linjers innrykk, mens kapittel 5, 14 og 21 har 5 linjers innrykk.

Arvebolkens kapittel 1 er på fol. 21r og er angitt av 7 linjers innrykk, dog uten initial, men som likevel er skiller seg ut størrelsesmessig fra foregående og følgende initialer. På foregående side er ikke heile tekstfeltet benytta: De vel 10 nederste linjene står tomme med unntak av rubrikken 'Her hæfr Giptingebolk'.

På fol. 23v er initialen i Arvebolkens kapittel 7 ikke fylt inn. Det er heller ikke de følgende initialene. Dette er det såkalte Arvetallet. Det er imidlertid 5 linjers innrykk og det er plassert øverst til venstre på manuskriptsida. Det er interessant og verdt å merke seg at Lo ikke har benytta den resterende plassen på foregående side til å begynne dette kapitlet, men at han derimot har latt den plassen stå tom til tross for at det ville vært plass til ytterligere åtte tekstlinjer der og dermed også en stor initial med fem linjers innrykk. Når det kommer til bruken av initialer for å markere nye bolker og kapitler, så finner vi noe interessant i Arvebolken, samt i overgangen til Jordskiftebolken. D11 har på fol. 29v omkring seks linjers mellomrom mellom sin Arvebolkens kapittel 25, og det følgende kapitlet. I tekstfeltet er det gjort fire linjers innrykk, men der er ingen initial skrevet inn. Horn har i strukturtabellen markert initialstørrelsen

4+, og man regne med at Lo kunne ha benytta den den ekstra høyden til å skrive inn en større initial, slik som han har benytta plassen til den tomme linja på fol. 29r til en fem linjers 'E'. Kapitlene før og etter Arvebolken kapittel 25 er på tre linjers innrykk, men de resterende fem kapitlene av Arvebolken er alle med fire linjers innrykk. Når det er sagt, så er ikke initialen i kapittel 24 fylt inn, men det tydelige mellomrommet indikerer ganske tydelig at han har hatt en viss idé om at de skulle være adskilt fra hverandre. Noe som underbygger dette, er at Lo har navngitt de ulike delene på toppen av foliene. På fol. 28v har han med kursivskrift skrevet 'Erffda bolcher', mens han på fol. 29r har angitt navnet 'odals bolcher'. Vanligvis vil han ved navngivning av tekstens forskjellige bolker dele opp bolken navn. Han vil, slik som vi ser, for eksempel på fol. 27v og 28r, skrive 'Erffda' på 27v, altså det ene foliets versoside og 'bolcher' på 28r, altså på det andre foliets rektoside. Han har altså ansett kapitlene som en del av Odelsløsningsbolken, hvor han skriver i en rubrikk 'Nu Begyndis Landabrigde som kaldis Odels Balcken'.

Jordskiftebolken kapittel 1 står på fol. 32r og er angitt med et innrykk på 3 linjer. Ellers i bolken er det for det meste også 3 linjers innrykk.

Landsleiebolken kapittel 1 finner vi på fol. 34v. Det er 6 linjers innrykk, men ingen initial. Innrykket strekker seg imidlertid nokså langt inn i tekstfeltet. Ellers er det verdt å nevne at det er to linjers innrykk ved de fleste kapitlene i Landsleiebolken, men at det i begynnelsen er flere med 3 og 4 linjers innrykk. I begynnelsen av bolken har de fleste initialene fire linjers innrykk, mens det er 3 linjers innrykk ellers. Det forekommer alt fra 1–4 linjers innrykk ellers.

Kjøpebolken kapittel 1 begynner på fol. 52v. Det er ingen initial, men det er gjort 3 linjers innrykk i sjølve teksten. Det er 2 linjers hopp fra forrige kapittel, så vi kan si det er 3+ linjers innrykk. Kjøpebolken har for øvrig en ganske konsekvent forekomst av 3 linjers innrykk, dog forekommer det noen ganger innrykk på 1, 2 og 4 linjer.

Tjuvbolken kapittel 1 begynner på fol. 62r. Det er gjort 5 linjers innrykk og initialen er fylt inn. Spesielt med innrykket her er at 4 av de 5 linjene er av rubrikken, mens den resterende er av sjølve tekstfeltet. Initialen, en 'P', har ei underlengde i margen som strekker seg over 10 linjer. Ellers står den nederste delen av foregående side tom, med unntak av rubrikken 'Her lyctaz 7<sup>da</sup> lut Bokarinnar'. De følgende tre initialene er også med fem linjers innrykk, men deretter er alle initialene med 2 og 3 linjers innrykk, men unntak av den siste med 4. Alle initialene er fylt inn i Tjuvbolken.

Retterbøtene har generelt større initialer. Disse er ofte ekstra tydelige ved hjelp av rubrikker og at det kan være opphold i teksten. Av retterbøtene kan det nevnes at initialen på

66v ser ut til å være påbegynt, men ikke fullført. Den består kun av to enkle strøk og er bokstaven ‘P’. Det samme gjelder initialen på 105r ‘M’.

På fol. 68r er initialen en ‘H’ med 6 linjers innrykk.

På fol. 76v er det igjen en initial med 6 linjers innrykk. I rubrikken står det ‘Af skida logbok or ritader’, d.e. GKS 3260 4to (NgL IV, s. 400).

På fol 80r har initialen ‘O’ har 5 linjers innrykk.

Særlig verdt å nevne er initialen ‘H’ på fol 81r hvor det ikke bare er gjort 5 linjers innrykk, men også skrevet inn med særlig store og framtrede bokstaver i frakturskrift ‘akon M;’.

Vi ser noe interessant på fol. 98v. Initialen, en uncial ‘H’ har her 8 linjers innrykk og den nederste delen av foregående side står tom. En notis over rubrikken angir at dette er retterbøter ‘Ritad or bok niclos logmannz andersyni. oc var ritad med sinu hond’ og rubrikken er ‘Om horbarn oc þeirra afspringi’.

På fol. 102r har initialen heile 10 linjers innrykk. Før initialen er den en 6 linjers rubrikk og over det en notis på 3 linjer som angir forelegget.

Annen dekor i D11

Det første vi ser når vi åpner D11 og blar om fra forsatsarket til fol \*1r, er et portrett av kong Frederik II med teksten ‘FRIDE [...] RICVS’ ‘SECVN [...] DVS’. Teksten er kun med majuskler og likner antikvaens majuskler. *D* og *E* er skrevet som en ligatur og forkortingsstrek er benytta over ‘V’ for ‘N’. Et portrett som dette finner man ikke blant forelegga.

### 5.7 Marginalia, notiser om forelegg og Los personlige notiser

D11 inneholder noe marginalia med Los hånd. Ofte forekommer også forklaringer eller stikkord til hva som står i sjølve kapitlet. Et eksempel på stikkord som hjelper å finne fram til riktig kapittel ser vi i Tjuvebolken kapittel 7 fol. 64r. Der står det i marginen ved sida l. 3–4 ‘ef umage stælr’, og i teksten ‘En ef umage stælr’. Det er interessant å merke seg at de marginaliaen i de aller fleste tilfeller er skrevet inn med frakturskrift og ikke kursiv.

| Fol. | Tekst/kommentar                                    | Fraktur /kursiv |
|------|--|-----------------|
| 2r   | ‘skulu døm’  | Fraktur         |
| 2v   | ‘?semdar ?tar ero ski=? ?f anduerdu.’; ‘?inrof’    | Fraktur         |
| 4r   | (ca. 12 marginallinjer, uleselig kursiv); ‘kosthe’ | Kursiv/Fraktur  |
| 7v   | ‘?gsmenn’  | Fraktur         |

|     |   |         |
|-----|---|---------|
| 9r  | ‘vlydni’  | Fraktur |
| 10v | ‘?far ?eign ?ns vt ??ga 102’  | Fraktur |
| 11r | ‘x merker til fridkau????; ‘eptir k? dome’; ‘arfar ? fe h? vtleg? eign eigi er m? verk gort?’; ‘i þetta segir ? uidin ? verk ?’ | Fraktur |
| 14r | ‘eda bana’  | Fraktur |
| 15r | ‘brigdir?’; ‘eit k??? er e? knif’; ‘? b? 103’   | Fraktur |
| 16r | ‘eigi ??? ??? ??? firir domar? koma’  | Fraktur |
| 18r | ‘sect systlu manna: 8’; ‘ef nokar hefnizt ?’; ‘94 – idem’; ‘bonden ? ret 93’  | Fraktur |
| 21v | ‘vm þa ?? eigi herra fe ?? at bota ???, K: 5.c’   | Fraktur |
| 25r | ‘+ ef hann er ??? ef til. þa tauk? modir ski? getin eptir ? frillubarn ?’   | Fraktur |
| 33r | ‘quinder skull??? icke gaa i re?te 55 b:’   | Fraktur |
| 41r | ‘tylfter ??? x vikn ??? freisl?’  | Fraktur |
| 42v | ‘?ed’   | Fraktur |
| 55r | ‘kona ? at gá i rett? nem? er en? ser/’; ‘kost?’  | Fraktur |
| 59r | ‘+eigi’ ‘vædfox’ (i teksten for øvrig skriver Lo ‘vedfox’)  | Fraktur |
| 64r | ‘ef vmag? stælr’  | Fraktur |
| 65v | (Slutten av Tjuvebolken) ‘þetta ra??? ??? at Konge ?? gera ??? ?um log wattar a sendr sinn sokgeffnar’                          | Kursiv  |

Figur 10 Tabell over marginalia i Landslova fol. 1r–67v. Spørsmålsteget er skrevet inn der hvor tegna er uleselige eller hvor marginaliaen er skåret bort.

Det meste av marginalia ser dog ut til å være referanser til andre deler av Landslova. Som regel ser det ut til at det er referanser mellom Landslova og de seinere retterbøtene. Vi ser, for eksempel, av det på fol. 8r, i Landvernbolkens kapittel 11 står i margen en referanse til fol. 71, hvor Hertug Håkon Magnussons store retterbot for Ringerike og Hadeland (NgL III, s. 27–30, siglum A) begynner øverst på rektosida. Ved å bla hit og så se på versosida, så ser vi referanse tilbake til fol. 8. Vi ser også samme sted henvisninger til Landslova på fol. 9, 50 og 51, samt følgende retterbøter på fol. 75, 94 (tre ganger), 95 og 104, og referanser tilbake til fol. 71 finnes på de fleste av disse foliene også. Det er også to eksempler, på fol. 21v og 54r, hvor at han har henvist direkte til en spesifikk bolk og kapittel. Henvisningene mellom tekstpartier i D11 kan vi kalle intratekstuell marginalia (jf. lat. *intra* «innenfor»; *intra se* «hos, ved seg sjøl»), sida de er henvisninger til andre steder i lovboka. Alle disse henvisningene til foliene og bolkene er tydelige indisier på at han aktivt har brukt manuskriptet.

| Fol.         | Henvisning til fol. (D11s foliering) | Fol. | Henvisning til fol.                        |
|--------------|--------------------------------------|------|--|
| 2r           | 73                                   | 19v  | 106 sectalaust                             |
| 2v           | 94                                   | 21v  | K: 5.c (=Kjøpebolken kapittel 5)           |
| 3r           | 68; 84                               | 25r  | 73   |
| 7r           | 1?                                   | 33r  | 55   |
| 7v           | ??; ??                               | 35v  | 86   |
| 8r           | 71                                   | 37v  | ?4   |
| 9v           | 104                                  | 42v  | ??; 59                                     |
| 10v          | 102                                  | 50v  | 71   |
| 15r          | 103                                  | 51r  | 71   |
| 16v, linje 2 | ?33/38 ikke Los hånd                 | 53v  | ?mork 73 b:                                |
| 17r          | 106                                  | 54r  | Gip=B. 2?<br>(=Giptingebolken kapittel 2?) |
| 17v          | 85                                   | 55r  | ??; 102; 102                               |
| 18r          | 8?; 94 – idem; 93                    | 60r  | 102; 105                                   |
| 19r          | 74; 92; 7; 106                       | 65r  | 73   |

Figur 11 Tabell over intratekstuell marginalia i Landslova i D11 på fol. 1r–67v.

Noe som forekommer nokså ofte blant retterbøtene, er henvisninger til forelegg og andre manuskripter. Disse står ofte som rubrikker med kantet fraktur, f.eks. på fol. 80r ‘Ritad or Bok Niclos Anders=yni Logmannz i skidu oc var þat ritad med fornn rit’, men vi tar dem med her, og kaller dem intertekstuell marginalia eller intertekstuelle notiser. Disse er altså henvisninger til andre til andre manuskripter (jf. lat. *inter* «mellom»). Notisene er ikke alltid forma som rubrikker, men tar også form som marginalia. På fol. 98v står det med den rundere frakturvarianten ‘Ritad or bok niclos logmannz andersyni. oc var ritad med sinu hond’. På neste side står det ‘Ritad or þeirri samu bok med samu ritning’, og litt lenger ned står det i margen til høyre for rubrikken ‘or bok vt su[pra]’. Slik fortsettes det ved hver nye retterbot til og med fol. 101r (da med kursiv). På 102r er det en rubrikkaktig intertekstuell notis på dansk ‘Af Jacop landwigs logbog som hand haffuer faait aff Jon simensen, Lagmand vnder Agde side’, men på de følgende sidene til og med fol. 103v er forelegget angitt igjen med notisene med den rundere og mindre frakturskrifta, samt én forekomst av kursiv. Disse er imidlertid på norrønt.

Bakerst på det aller siste pergamentbladet er det notert noen opplysninger av interesse når det kommer til Hans Jakobssøn Los liv. NgL IV (1885, s. 763) opplyser om at «Nede paa

samme Side har Skriveren indført sine Børns Fødselsdage (Mathias 19 Juli 1564, Aaste .. December 1566, Margrete 17 Oct. 1568 og Jakob 16 Juni 1571.» I den digitale reproduksjonen av manuskriptet er ikke alle disse navna så tydelige. Heller ikke ved undersøkelsen var det særlig tydelig, men det meste var så vidt synlig fra enkelte vinkler. Pergamentet er så tynt at skrifta på rektosidas tekst er synlig, noe som gjør lesninga vanskelig. Det er uansett interessant å merke seg at han skriver fødselsdagene på latin, og da ikke med fraktur eller gotisk kursiv. I det følgende er forkortelsene utvida og det uleselige satt i hakeparentes.

‘*Natus est filius meus Mathias 19 [...] 1564*’<sup>26</sup>

‘*Nata est filia m[...] aaste Decemb[...] anno 15[...]*’

‘*Nata est filia mea [...] Octo [...] 1568*’

‘*Natus est filius meus Iacob [...] 1571*’

Det første man legger merke til er at Mathias’ fødselsmåned like gjerne kunne vært mai som juli, slik den er oppgitt i NgL. Først synes første bokstav å være en *M* med seriffer, men den kan også være en *I* med seriffer. Det er ganske vanskelig å bedømme om det står ‘Juli’ eller ‘May’. Det andre man merker seg er at latinen er korrekt med eksemplarisk samsvarsbøying.

## 5.8 Format og innbinding av D11

Størrelsen på D11 er ikke tidligere blitt slått fast noe sted, foruten at det er blitt katalogisert som oktavoformat. Noe av det som er mest slående med D11 er størrelsen, som med rette kan kalles oktavo, om enn en liten oktavo. Folienes høyde er ca. 14 cm, mens bredden er ca. 9,5 cm. Sammenslått er manuskriptets tjukkelse omtrent 3,5 cm. Innbindingas permer strekker seg noe utafor sjølve bokblokk. Permens langside måler 14,9 cm og bredden er ca. 11 cm. Vi måler semiperimeteren til et manuskript ut fra permene, altså i sammenslått tilstand, noe som vil si at manuskriptets semiperimeter er  $149+110=259$  mm. Proporsjonen mellom bredden og høyden er  $110/149=0,738$ . I kapittel 4 tok vi kort for oss Már Jónssons gjennomgang av islandske lovmanuskripter som objekter utforma av praktiske hensyn, samt resultatet av hans

---

<sup>26</sup> Mats Hanssøn er en person som nevnes i Jens Nilssøns reiseskildringer. Nilssøn skal ha truffet ham og andre prominente personer den 23. september 1593 på Fritsø<sup>26</sup>. Steinnes (1940, s. 91–92). skriver at denne nevnte Matz Hanssen Lo kanskje kan være Hans Jakobssøn Los sønn. Det synes godt å være tilfelle, da Hans Jakobssøn Los eldste sønn heter Mathias, slik som vi ser på versosida av manuskriptets siste folium. Kortformen (eller den mer norsklydende formen) av Mathias er Mats.

gjennomgang av de norske manuskriptene. Hvis vi sammenlikner D11s semiperimeter med de norske lovmanuskriptene fra perioden 1201–1500 som hadde en gjennomsnittlig semiperimeter på 418, ser vi at D11 er betydelig mindre enn sine middelalderlige motstykker.<sup>27</sup>

Innbindinga består av plater trukket med mørkt, brunt skinn som noen steder er lysere grunnet slitasje. På bokryggen ser man tydelige tre bind med jevn avstand. Det er tydelig at D11 har vært utstyrt ei hempa for holde permene sammen, men sjølve hempa mangler i dag. Mellom pergamentet og permene er det satt inn forsatsark, som ser ut som at de er av yngre dato. Forsatsarket i begynnelsen av manuskriptet er synlig mellom 1. og 2. legg på fol. \*7v–1r. Det bakre forsatsarket er synlig mellom 14. og 15. legg på fol. 108v–109r. Når det kommer til utsmykning på innbindinga av D11 meget sparsommelig dekorert: Kun ytterst i randene av permene er det blitt blindtrykket ei linje som følger kantene av kodeksen. I *NgL IV* (1885, s. 736) står det at det «udenpaa Permen er trykt: *LOV*». Dette viste seg å være noe upresist, da det ved nærmere granskning av manuskriptet så ut til at ‘*LOV*’ var rissa eller skrappt inn i skinnen heller enn trykt. På den annen side ser det ut som at noe er trykket på framsida, uten at det er tydelig hva det kan ha vært.

Innbindinga ser for øvrig ikke ut til å være opprinnelig. Vi har allerede kommentert forsatsarka av nyere dato, men tydeligst er det at manuskriptet er beskåret. Beskjæring av kodekser var vanlig ved innbinding. Første gang de blei innbundet, blei de beskåret. Ved nyinnbinding blei de beskåret nok en gang, noen ganger farlig nær tekstfeltet (Jørgensen, 2013a, s. 44). Beskåret marginalia finner vi f.eks. på fol. 2v, 7v, 18r og 42v. Bolkebenevningene (øverst på foliene) og initialene (øverst på foliene og på versosidene) er likeledes blitt beskåret, og beskjæringa av førstnevnte er heller regelen enn unntaket. Beskårne initialene kan sees på fol. 9v, 14v, 63v og 83r. Det er verre å finne tilfeller hvor det er blitt beskåret på bunnen av manuskriptet, men på fol. 112r ser vi imidlertid at det er skrevet noe inn i det nederste, høyre hjørnet. Hva som står er i dag uklart (man synes å se ‘*NNB Anno i680*’ skrevet med en annen hånd enn *Los*), men helt sikkert er det at dette er beskåret både under og langs langsida. Det som er vesentlig å merke seg er at manuskriptets format har vært større, samt at det er blitt bundet inn på nytt etter at tekstfeltet og marginaliaen var fylt inn. Vi kan trygt konkludere med at det er blitt beskåret på toppen, bunnen og på sida.

---

<sup>27</sup> En sammenlikning av alle norske lovmanuskripter fra 1500-tallet ønskes velkommen.



## 5.9 Oppsummering av kodikologidelen.

Pergamentet i D11 er ofte svært tynt, noe som tidvis gjør det vanskelig å lese, da teksten fra den andre sida av foliet synes gjennom. En gjennomgang av manuskriptet viser at Gregorys regel for det aller meste er fulgt. Den andre regelen om at et leggs første side skulle være kjøttsida ser ikke ut til å være fulgt. Papiret i manuskriptet er av nyere dato, men et vannmerke kan skimtes i papiret i den bakerste permen. Hovedtypen blekk i D11 er sort, men det forekommer en brunere type enkelte steder. Blekket er utradert på fol. 12r, og det meste er borte på 11v.

Vi kalte den hyppige kustoderinga vi ser i D11 for *hyperkustodering* (i analogi med hyperkorreksjon), for mellom 1r–105v er det 127 steder hvor det er skrevet inn noe i posisjonen der hvor kustoder skal stå. 93 av disse er kustoder, mens de øvrige 34 er det ikke, men heller fullføringer av de siste orda på linjene uten å gjengi følgende sides første ord. Disse kaltes *falske kustoder*. Når det kom til de «ekte kustodene», altså de som står på et leggs siste side, var 6 av 10 skrevet med fraktur. Det så ellers ut som at det var tilfeldig hvilken skrifttype Lo bruker i kustodene. Signaturer forekommer ikke i D11.

Legga blei gjort rede for og det viste seg det så vidt var over halvparten av legga som bestod av åtte folier. Det åttende legget skiller seg mest ut ved at to legg å åtte folier var tilføy i ett på seks, men det var ikke tegn på at Lo hadde økonomisert til tross for at Landslovas siste del er i dette legget.

D11 er for det meste foliert. Folieringa ser ut til å være utført av Lo, som bruker disse i kryssreferansene sine. Bolkebenevnelser er skrevet inn øverst på foliene og de er oftest skrevet inn med kursivskrift. De er viktige for å finne fram i manuskriptet.

Rubrikkene og kapittelnummereringa er også viktige for å finne fram i manuskriptet, da disse angir (der de er fylt inn) hovedinnholdet i kapitlet, samt kronologien, men det er ofte at disse ikke er skrevet inn.

Initialene er (der de er fylt inn) stort sett heilt sorte, tidstypiske, altså i form av forstørre nygotiske majuskler og med snirkelen som motiv, samt av ganske varierende størrelse. I begynnelsen av seksjoner er tekstfeltet prega av noe større innrykk, som gjør det tydelig at det er en ny seksjon. Ellers ser det ut til at det sammen med initialene er brukt andre virkemidler for å tydeliggjøre nye seksjoner. Dette er virkemidler som blanklinjer og at de nye seksjonene skrives på nye sider. Dette danner «luft» i tekstfeltet og gjør det tydelig at det er snakk om en ny seksjon. I tillegg spiller rubrikkene som angir hvilken bolke det er inn, i tillegg til at Landslova for det meste har navnet på den aktuelle bolken anført i kursiv øverst på bladene.

Marginaliaen, som i de fleste tilfeller er skrevet med fraktur, vitner om at dette har vært et bruksmanuskript. Den intratekstuelle marginaliaen viser at Lo har kjent teksten godt, tatt i bruk folieringa og kapittelnummereringa, og kryssreferert. Den intertekstuelle marginaliaen oppgir forelegget Lo har brukt til retterbøtene, og vitner om hvordan han har arbeida med materialet. Bakerst i manuskriptet er Los barns fødselsdatoer skrevet inn, noe som viser oss at D11 var til bruk av Lo personlig.

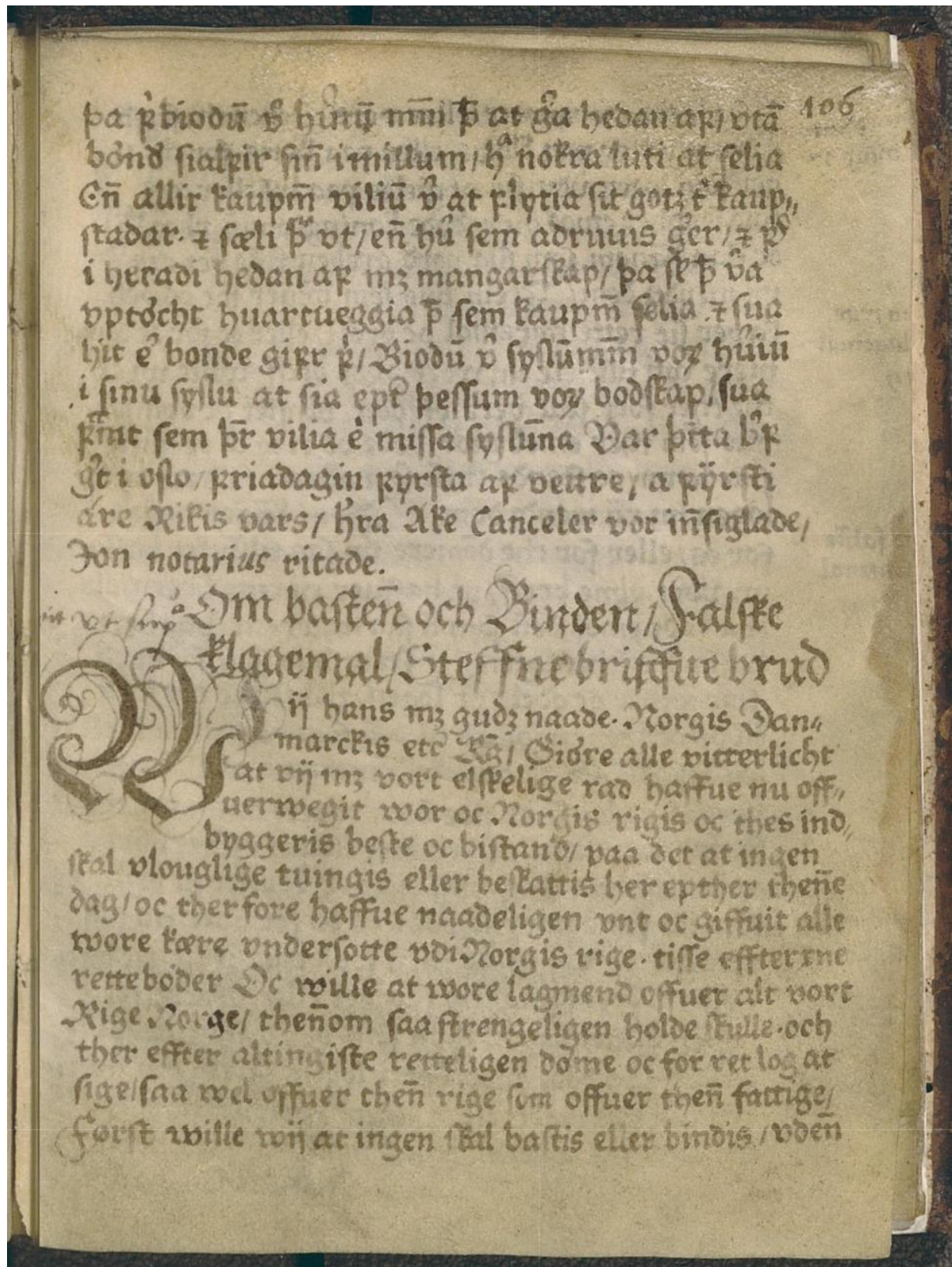
Om format og innbinding kom det fram av undersøkelsen at D11 er blitt beskåret. Beskjæringa vitner om at manuskriptet har vært større og innbindinga er heller ikke opprinnelig.

## 6.0 Den paleografiske undersøkelsen av D11

I D11 finner man ved gjennomsyn hovedsakelig tre skrifttyper, hvorav to er nygotiske og en er en form for humanistisk kursiv. De to nygotiske skrifttypene er en kursivskrift og en frakturskrift (jf. Storms «Elegante Frakturhaand»). Los kursivskrift er den som skiller seg mest fra de øvrige skrifttypene. Den er en tydelig og jevnt utført kursivskrift, som man kan se f.eks. på \*1v og 110v, samt som marginalia og en sjelden gang i sjølve brødteksten. Frakturskrifta kan deles inn i to varianter, hvorav den ene, som er brukt i rubrikkene, klart kan kalles fraktur, – kanskje til og med kansellifraktur, altså den strengeste formen innen nygotisk skrift, mens den andre er mindre prega av kantethet og framstår som noe rundere i formen. Den humanistiske kursivskrifta brukes i teksten der det er skrevet på latin, men også notiser bakerst i boka og en sjelden gang med enkelte tegn blant den rundere, nygotiske frakturskrifta. I undersøkelsen er det de to variantene av den nygotiske frakturskrifta som undersøkes. Den nygotiske kursivskrifta er ikke undersøkt, ei heller den humanistiske kursivskrifta. Den paleografiske analysen er hovedsakelig utført ved hjelp av den digitaliserte utgaven av manuskriptet, hvor det er mulig å forstørre tekstfeltet.

### 6.1 Generell beskrivelse av den nygotiske frakturskrifta i D11

Sjøl om det tidligere beskrevne Lieftinck-systemet tar til orde for at man skal se på de individuelle tegnas form, og da især *a*, *f* og *s*, og kanskje enda viktigere overlengdene i hybrida, så er det nødvendig også å gjøre en generell beskrivelse av manuskriptets sider. Når det kommer til de to nygotiske skrifttypene er noe av det man først legger merke til at skrifttegna er vertikalt orientert. Videre ser man tydelige forskjeller mellom sjølve brødteksten og rubrikkene. En av disse forskjellene er at de individuelle tegna som regel er frittstående fra hverandre, mens de ofte er kobla sammen med hårstreker i rubrikkene. Man forveksler ikke minimene, dvs. *i*, *m* og *n*, hverken i rubrikkene eller brødteksten. Brødteksten er nokså rund i utførelsen, men stundom kommer det en mer kantet, eller kvadratisk utforming til uttrykk. Bokstavtegna i rubrikkene er i motsetning som regel veldig kantete og består av brutte staver, nesten på grensa til kløvning. Dette ser ut til å være den mest vesentlige forskjellen mellom de to variantene. Av dette ser det ut som at det er et hierarki mellom skrifttypene i D11. Som nevnt i kapittel 5 forekommer det for øvrig ofte at det er gjort plass til å skrive inn rubrikker og initialer, men at disse ikke alltid er fylt inn. Ligaturer forekommer, og teksten inneholder mange forkortelser, i alle fall i den norrøne teksten. Det er også nødvendig å kommentere at skriftstørrelsen i D11 er liten. Dette gjør at det lett oppstår små variasjoner sjøl i ganske likt utforma tegn.



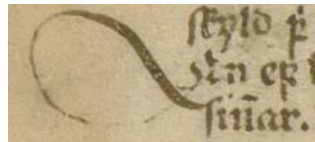
Figur 12 fol. 104r. Dette utklippet er riktignok ikke av sjølve Landslova, men av artikler og retterbøter som Lo har skrevet er fra Jacob Landwigs lovbook som han fikk av Jon Simonssøn. Den norrøne teksten på l. 1–12 er Håkon Magnussons retterbot om landprang dat. 16. okt. 1299 (Trykt i NgL III s. 41–42, siglum A). Den danske teksten på (inkl. rubrikk) l. 13–27 er kongs Hans 'Om bastenn och Binden, Falske klagemaal, Steffnebriffue brud' fra 1491. Utklippet er valgt for å vise forskjellen mellom hvilke grafem Lo bruker i den norrøne teksten og den danske. Foto: Nasjonalbiblioteket.



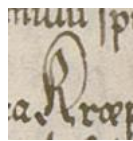
## 6.2 Det grafemiske inventaret i D11

### 6.2.1 Majuskler

Majuskler er brukt nokså konsekvent i D11. De er oftest brukt som første bokstav etter et punktum, slik vi gjør i moderne norsk. Substantiv er i rubrikkene tidvis anført med majuskler, f.eks. fol. 70r l. 13. ‘Enn or samma Bok med forn rit’, men i brødteksten er de normalt ikke anført med majuskel, dog er egennavn stundom det. Det er noe variasjon i de individuelle grafemenes utforminger og stil, men likevel innafor rammen av det som er ventelig på 1500-tallet, spesielt slik som angitt i tabellen hos Johannessen (2007, s. 210), men også beskrivelsene og tabellen hos Kroman (1943, s. 32–35). De er i de aller fleste tilfeller større enn minusklens x-høyde, men hvor mye større kan variere etter om majuskelen står under ei tom linje eller ytterst i tekstfeltet mot margin.

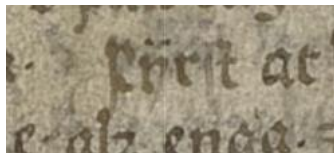


Figur 13 fol. 34v, l. 14 'En ef'. Et av tilfellene hvor Lo har lagt til ei underlengde som løper ut i bue i venstremargen. Foto: Nasjonalbiblioteket

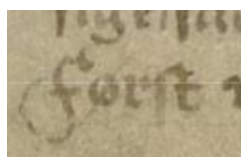


Figur 14 fol. 45v, l. 7. 'Kræfr'. Majuskelens overlengde strekker seg inn i linjehoppet mellom to kapitler og bøyes ned mot høyre og framfor bistaven. Foto: Nasjonalbiblioteket

Majuskelen *F* kan imidlertid tidvis skille seg ut. På fol. 104r l. 27 har den en tidstypisk utforming med en horisontal tverrstrek. På fol. 68t l. 15 har den i motsetning form av en forstørra insulær minuskel *f* (gruppe 2 jf. under om minusklene).

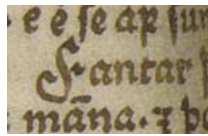


Figur 15 fol. 68r, l. 15. 'Fyrst at'. Den øverste bistaven har en veldig tynn hårlinje som knytter bistaven til hovedstaven og dermed gjør at bistavene likner et 2-tall, og som gjør at denne majuskelen ikke regnes til gruppe 1, men gruppe 2 jf. om *f* under i delen om minusklene. Foto: Nasjonalbiblioteket



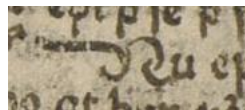
Figur 16 fol. 104r, l. 27. 'Først'. Foto: Nasjonalbiblioteket

En mellomform er også vanlig, men denne likner mest på en tidstypisk *F*, dog uten en horisontal tverrstrek. Tverrstreken er her erstatta av en stutt strek som kroken i en *r*.



Figur 17 fol 92v, l. 5. 'Fantar'. Foto: Nasjonalbiblioteket

Noen av majusklene har sitt utspring i minusklene, noe man ser – i tillegg til den ene varianten av *F* – ved majusklene *H* og *N*. *H* er forma som en minuskel (se under), men overlengden er bøyd ned mot høyre slik som vi ser på fol. 11r l. 17, 18r l. 13 og 102v l. 21 (dansk tekst). *N* på f.eks. fol. 20v l. 10 og fol. 104r (utklippet av heilsida). *N* kan kløyves, som på fol. 20v l. 10, men eksempler uten kløvning forekommer også. I de danske partiene er *N* uten kløvning den eneste varianten.



Figur 18 fol. 20v, l. 10. 'Nu ef'. Foto: Nasjonalbiblioteket

De forskjellige forkortelsene for *konungr* har stort sett ikke majuskel *K* i den norrøne teksten, men oftere i den danske teksten. Det er også tydelig i D11 at majusklene er grunnlaget for initialenes grunnleggende utforming.

### 6.2.2 Minuskler

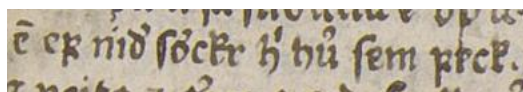
Bokstavtegna som er særlig relevante etter Derolez' metode er framheva med **feit type**.

**a:** I D11 finner vi enetasjes *a* i x-høyde. Den består av ei bolle og er uten hals, lik den insulære *a* eller som moderne kursivert *a*. Haugen (2013b, s. 229) skriver at det i kursivskrifta dukka opp en halsløs *a*. Det er denne som vi kjenner igjen i vår kursive *a*. Han opplyser at den halsløse kursivvarianten av *a* kan være vanskelig å skille fra *o*, men dette er ikke tilfelle i D11. En grunn til at dette ikke er tilfelle er fordi *a* i D11 har en brutt form, det vil si at den har et «knekt» utseende (se kapittel 4), da spesielt i den øvre, høyre delen av bolla. Dette er som nevnt i kapittel 4 et ganske markant trekk ved frakturskrift. På den annen side kan stundom både *a* og *o* være prega av ei helning mot høyre, sjøl om de andre bokstavene i samme ord ikke har denne helninga.

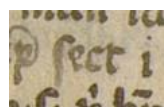
Eivind Vágslids *Norske logmannsbrev frå mellomalderen*, en gjennomgang av norske lagmannsbrev fra middelalderen inndelt etter regioner, skriver han at toetasjes, karolingisk *a* er vanlig i lagmannsbrevene fra Skien før 1390. Etter dette blir den stort sett erstatta av den insulære *a*. Det samme for gjelder Tønsberg (Vágslid, 1930, s. 63; 76).

**b:** bolla er i x-høyde og hovedstaven er vertikal og har en overlengde som strekker seg godt over skulderlinja. Overlengden har ikke løkke. Hovedstaven har ganske ofte en mindre “fortjukning” øverst på venstre side, noen ganger nesten som en liten trekant, og noen ganger ser man at det er en hårstrek som er tilføyd. På fol. 104r (heilsides utklipp over) l. 2 ‘bønder’ har overlengden begge deler. Nederst på samme side i den danske delen ser vi det samme i orda ‘bastis’ ‘bindis’. I omtalen av nordlig tekstualis skriver Derolez (2003, s. 73) at overlengden til *l* er uten løkker. Toppen er flat, gaffelforma, eller så har den blitt tilføyd et ekstra strøk på venstre side. Dette siste trekket er videreført i hybrida, og det vi ser i D11 samsvarer med grupperinga vi beskrev i kapittel 4: c) overlengdenes topper er gafla og/eller utstyrt med en nedadgående eller vertikal hårstrek til venstre. Dette er en assimilasjon fra tekstualis særlig framtreddende i nordlig hybrida (Derolez, 2003, s. 163–165).

**c:** er i x-høyde og har en jamn, rund form med svak helning mot høyre. Den forekommer, f.eks. i setningsinnlederen *oc* «og», men oftest ser vi den før ‘k’ eller ‘h’ enten i en digrafisk skriving av hva som normalisert norrønt ville ha representert med en enkel ‘k’, eller likeledes for å representere dobbel konsonant f.eks. på fol. 47v l. 20 ‘søckr’ og ‘feck’. Se også fol. 104r (heilsides utklipp over) l. 6 ‘vptocht’ og l. 18 ‘oc’.



Figur 19 fol. 47v, l. 20 'en ef nider søckr hafi huer sem feck.' Foto: Nasjonalbiblioteket



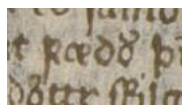
Figur 20 fol. 42v, l. 20 'sect'. Litt lenger ned, på l. 25 er den bestemte formen skrevet 'sechtina'. Foto: Nasjonalbiblioteket

**d:** vi finner utelukkende rund *d*, med unntak av en forekomst av *d* med rett, vertikal hovedstav i den latinske teksten på fol. 91v l. 10 ‘domini’, samt nesten gjennomgående i dateringa av brev på fol. 113v–114r. Overlengden i den runde *d* strekker seg noen ganger lenger til venstre enn bolla bredde, men den danner ikke sløyfe. Overlengden får imidlertid en stutt, vertikal inngangsstrek på oversida, som til og med noen ganger svakt bøyd bakover mot høyre. Om

bokstaven *d* er det flere interessante bemerkninger som bør nevnes. Haugen (2013b, s. 229) skriver at man ofte i gotisk skrift kan finne rund *d* som likner et 8-tall. Der er overlengden bøyd ned mot bolla. Dette forekommer sjelden i D11 (se under om *ð*), og Haugen presiserer at dette som oftest forekommer i kursivskrifta. Derolez (2003, s. 87) skriver i kapitlet om den nordlige tekstualis at det i praksis kun er den uncial, runde *d* som forekommer på 1200 og 1300-tallet. Han fortsetter: «When the vertical **d** is found in Northern manuscripts of the fifteenth and sixteenth centuries, it should doubtless be attributed to Italian Humanistic influence.» (Derolez, 2003, s. 87), noe som ser ut til å være tilfelle på 91v l. 10, hvor tegna rundt er tydelig en humanistisk kursiv, dog med gaffelforma overlengde. På fol. 113v–114 finnes det flere tilfeller av rett *d*, stundom i de samme linjer som har rund *d*. For rund *d*, se også fol. 104r (heilsides utklipp over) l. 4 ‘stadar’ og l. 15 ‘gudz’.

*ð*: I D11 har den samme utforming som den runde ‘*d*’, men med en liten kvist på høyre sida av overlengden. Noen ganger har denne kvisten uten kontakt med overlengden, andre ganger får den kontakt, men den kan også være skrevet på samme måte som overlengden, altså som en del eller videreføring av kroppens sider. Vi ser tilfelle av det sistnevnte på fol. 25v. l. 11 i ordet ‘fæðð’. Bokstaven ser her nesten ut som et 8-tall som er åpen på toppen.

Det er imidlertid slik at det som ser ut som en *ð* i D11 ikke er det. Dette er ingen særegenhet, men heller nokså normalt. Tegnet for *ð* blir tidvis brukt i første halvdel av 1300-tallet, men den blir deretter fortrent av den runde *d*. Man kan finne *ð* brukt for å representere frikativten i noen avskrifter i det 15. århundret (Seip, 1954, s. 117). I D11 innehar tegnet de samme kvalitetene som den runde *d* nevnt ovenfor, men i tillegg ser man en kvist på høyre side av overlengden, som fungerer som et forkortings tegn. Dett er også tilfelle i norske diplomer, som forkortelse for *d* + vokal, slik som for eksempel *yðr* = *yder*, eller *Anðrs* = *Anders*. (Haugen, 2013b, s. 229; Seip, 1954, s. 117). Alt i alt kan vi si at *ð* i D11 ikke er brukt som representasjon av /ð/, men kun som /d/ med ei løkke for å representere en forkortelse. Se også fol. 104r (heilsides utklipp over) l. 2 ‘bønder’. Den danske teksten har på denne sida ingen eksempler, men på 104v l. 1 finner vi ‘vorder’, men også flere eksempler hvor dette ikke er gjort, f.eks. l. 1 ‘forbryder’.



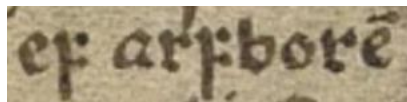
Figur 21 fol. 25v, l. 11 'fæðð', altså 'fædder'. Liknende finner vi gjennom heile manuskriptet, f.eks. fol. 56r l. 3 nedenfra 'quedder'. Foto: Nasjonalbiblioteket



e: Som regel er *e* noe smalere og sammentrykt enn de øvrige bokstavtegna. Tverrstreken er ikke horisontal, men skråner heller mye opp mot høyre. Man kan ane en liten spisshet på høyre side av øyet, slik som i den første og andre av de tre *e*-ene på 104r (heilsides utklipp over) l. 4.

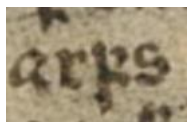
f: I D11 finnes det flere varianter av bokstavtegnet for *f* i manuskriptet. Vi kan gruppere *f*-ene han har brukt i de norrøne tekstpartiene i tre grupper avhengig av hvordan krokene formes. Alle *f*-ene i de tre gruppene er insulære *f*-er. Felles for alle er at de aldri strekker seg over skulderlinja. Som mininmene har hovedstaven for det meste inngangsstrek, men det er noe arbitrært hvor framtreddende denne er. Underlengdene slutter omtrent like ofte som en spiss som ikke. Noen ganger kan underlengdene bøyes av mot venstre.

Gruppe 1 består av en hovedstav hvor krokene er erstatta med to prikker, som kan være frittstående eller knyttes til hovedstaven med hårstreker. Denne gruppa er tidvis hyppig forekommende, andre ganger sjelden.



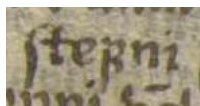
Figur 22 fol. 11r l. 12. 'ef arfbore'. Gruppe 1. Foto: Nasjonalbiblioteket

Gruppe 2 er den vanligste gruppa. Den består av hovedstaver hvor den øverst kroken er lukka og nederste er en horisontal eller svakt diagonal strek som går ut fra hovedstaven. De to krokene ser ut som er 2-tall tilføyd hovedstaven. Noen ganger er den øverste kroken så vidt løsrevet fra hovedstaven, men den er stort sett tilknytta den andre kroken med en hårstrek. Ofte er den tilknytta både den andre kroken og hovedstaven med hårstreker.



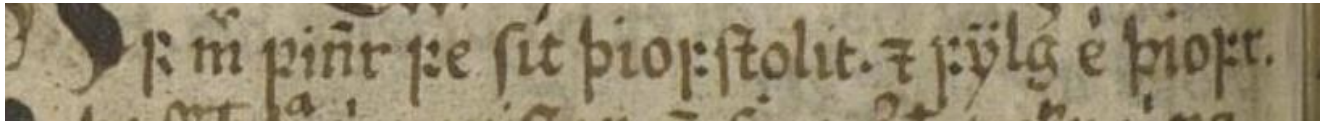
Figur 23 fol. 11r l. 19 'arfs'. Gruppe 2. Foto: Nasjonalbiblioteket

Gruppe 3 er den sjeldneste gruppa. Den består av hovedstaver hvor begge krokene er lukka inn mot hovedstaven. De to krokene utgjør en form som likner på et 3-tall.



Figur 24 fol. 50v l. 10. 'stefni'. Her ser vi *f* hvor begge krokene er bøyd inn mot hovedstaven. Dette er eneste forekomsten i dette kapitlet. Gruppe 3. Foto: Nasjonalbiblioteket

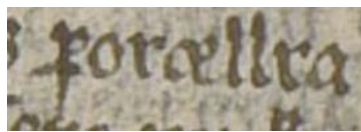
Det er imidlertid stor variasjon i hvilke av de tre gruppene som dominerer på den enkelte side. Det er imidlertid sjeldent at gruppe 3 dominerer, men det kan ofte forekomme et par eksempler på per side. Gruppe 2



Figur 25 fol. 63v l. 16. '[E]f madr finnr fe sit piofstolit. 7 jylg e piofr.' Her ser vi to forskjellige grupper f i bruk på samme linje. Første, fjerde, femte og sjette f regnes til gruppe 1, mens den andre og tredje tilhører gruppe 2. Foto:

Nasjonalbiblioteket

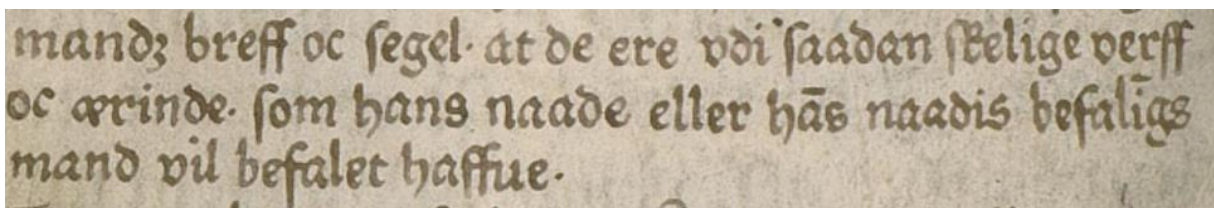
En ytterst sjelden gang kan det dukke opp en variant av insulær *f* som ikke passer inn i de tre grupperingene. Det gjelder én forekomst av *f* på fol. 51v l. 5 'forællra'. Den viser stor likhet med gruppe 2 i det at den øverste kroken er lukka, men hårstreken krysser hovedstaven, danner en spiss vinkel og krysser igjen som en tverrstrekk.



Figur 26 fol. 51v, l. 5. 'forællra'. Denne *f*-en vi ser her ser mest ut som en hybrid av den insulære *f* og kursiv, slik den utføres av Los hånd, f.eks. på fol. \*1v l. 7. Det er ikke funnet flere tilfeller hvor denne typen *f* brukes. Foto: Nasjonalbiblioteket

Haugen skriver (2013b, s. 230) at «[d]en insulære *f*-forma levde vidare i gotisk skrift, sjølv om han eigentleg er ein framand fugl der.» Han forklarer det med at det være av den grunn at det er mer praktisk å plassere et forkortningstegn over en insulær *f* enn over en karolingisk *f*, og da spesielt fordi det er en mengde norrøne ord som begynner med nettopp *f*.

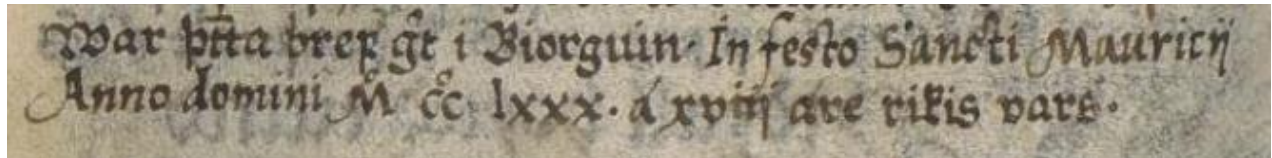
I de delene av D11 som er på dansk (se innholdet i kapittel 4) finner vi imidlertid ikke insulær *f*. Det vi finner er en karolingisk *f* med både over- og underlengde. Underlengden ender ofte i en spiss. Ellers har denne *f*-en ofte form av en dolk, som vi ser på fol. 102v l. 9 'befalings'.



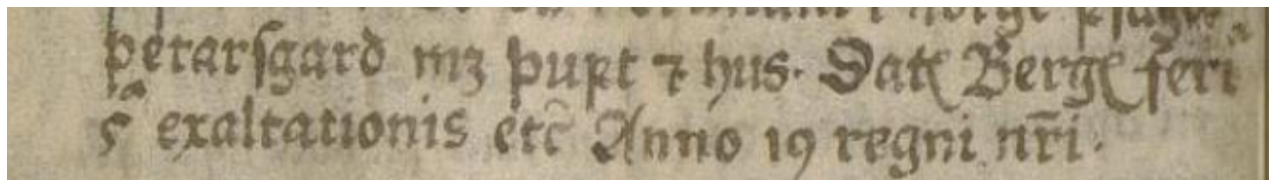
Figur 27 fol. 102v l. 8–10. Legg merke til at to *f*-er etter hverandre samskrives.

I de delene hvor det er skrevet på latin er det andre *f*-er som brukes enn i de norrøne delene. Om *f* skriver Haugen (2013b, s. 229–230) at den «insulære *f*-forma fortregde den karolingiske i løpet av 1200-talet, men i nokre handskrift blir 'f' brukt i latinske ord». På fol. 91 l. 9–10 er latin skrevet med humanistisk kursiv, følgelig er også den karolingiske *f*-en i 'festo' skrevet som ventelig i med denne skriftstilen. Det er dog ikke alltid at latin er gjengitt med humanistisk kursiv, slik vi ser på fol. 101v l. 5–6. Der er den samme skrifttypen som ellers i manuskriptet

brukt, og følgelig er *f*-en i ‘feria’ utført med den samme skrifttypen, dog – og det er viktig – ikke som de insulære *f*-ene i de norrøne tekstpartiene, men derimot som de karolingiske *f*-ene i de danske tekstpartiene.



Figur 28 fol. 91v l. 9–10, Magnus Håkonssons retterbot om tienden i Viken. Legg merke til at det benyttes to forskjellige *f*-er: En insulær i den norrøne teksten og en karolingisk i den latinske teksten. Interessant er det at den karolingiske er forma som *f* i den humanistiske kursivskrifta. Likedan ser vi i den latinske teksten heilt nederst på fol. 104v. Legg også merke til den rette *d* på l. 10 ‘domini’ og junktoren ‘ct’ og ‘st’ i ‘Sancti’ og ‘festo’ på l. 9. Foto: Nasjonalbiblioteket

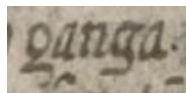


Figur 29 fol. 101v l. 5–6, Håkon Magnussons retterbot om Petersgården i Bergen (NgL III, s. 193): Legg merke til at det her er benytta karolingisk *f* i den latinske teksten, mens insulær *f* er benytta i den norrøne. Interessant er det at den karolingiske skiller seg fra den på fol 91v l. 10 (se over) i det at den ikke er forma som en humanistisk kursiv. Foto: Nasjonalbiblioteket

*g*: I D11 finner vi en *g* hvor underlengden er åpen, noen ganger veldig åpen. Innimellom kan den også være nesten lukka. Underlengden strekker seg ikke noe lengre mot venstre enn bolla. Haugen (2013b, s. 229–230) skriver at *g* er en av de mest variasjonsrike bokstavene som vi finner i håndskriftene og at den derfor er egna til å identifisere individuelle hender. I karolingisk skrift er ikke underlengden kobla sammen med bolla ved hjelp av en hårstrek, men den avsluttes åpen. I gotisk formell skrift, slik som *Textualis Formata*, er underlengden i *g* alltid lukka. Den store variasjonen av *g* kommer også til uttrykk hos Derolez (2003, s. 88–89). Han skriver at det er vanskelig å klassifisere de mange variantene som man finner i manuskripter skrevet med *Textualis*. Man kan imidlertid danne seg to grupper basert på utførelsen, *ductus*. Den første av disse er en *g* med form nær et 8-tall. Den andre kalles *Rücken-g*, og kjennetegnes ved at både underlengdens og bollas høyre side er danna ved ett og samme vertikale strøk. I tidligere tider, slik som i før-gotisk skriftperiode, var ofte underlengden større enn bolla. I det 14. og 15. århundret var det motsatt. Hverken hos Derolez eller Haugen finner vi noe som samsvarer fullt og heilt med *g*-en vi finner i D11, noe som i bunn og grunn var venta av det de begge uttrykte rundt det store mangfoldet av *g*-er som finnes i de gotiske manuskriptene. Vi kan søke hjelp i Gregorius Bocks tidligere nevnte forskriftsbok (Derolez, 2003, s. 80 fig. 15–16). I figuren ser

vi steg for steg hvordan *g* skrives. Hvis vi ser utenom den ekstreme kantetheten hos Bock, kan denne samsvare godt med *g* i D11. Den største likheten mellom D11 og Bocks *g*, er den at *g* ikke formes som *Rücken-g*. Bollas og underlengdens høyre side er ikke danna ved ett og samme vertikale strøk, men to, og formen blir dermed brutt. Se også fol. 104r (heilsides utklipp over) l. 6 'huartueggia' og l. 18 'Norgis rigis'.

Vi finner også et par eksempler på en annen variant av *g* i D11 på fol 61r l. 10 'ganga'. Dette er en *g* som har store likheter med den moderne antikva *g*. Den har ei bolle ganske lik *o*, men så begynner underlengden omtrent midt på bolla, og ikke på høyre side som i de sedvanlige *g*-ene. Underlengden går i en rett strek mot venstre, før den brytes av i en skarp vinkel horisontalt mot høyre, hvor den deretter bøyes ned og noe tilbake mot høyre. Kroman nevner i sin gjennomgang av latinsk bokskrift at «I *g* er nederste Bue i Almindelighed ligesom i latinsk Bogskrift forbunden med den øverste paa venstre Side, først mot Slutningen af Aarhundredet sejrede den nu sædvanlige Form» (Kroman, 1943, s. 72). Han føyer også til at det i gotisk skrift ikke sjeldent forekommer latinske trekk hos de lærde: «(...) navnlig træffes *d* skrevet som *t* og den latinske *g*-Form ret hyppigt.» (Kroman, 1943, s. 73). Det samme fenomen inntreffer på fol. 113v–114r i dateringene av forskjellige brev. Her også forekommer begge varianter av *g*.



Figur 30 fol. 61r l. 10. Tilsvarende den første *g*-en finner vi på fol. 103r l. 18. Foto: Nasjonalbiblioteket

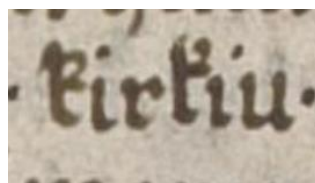
**h:** Hovedstaven er ikke like høy som hovedstaven i *b*. Bistaven tar form som bue ned mot venstre. Hovedstavens utgangsstrek er ofte tydelig og tar form som en fot nederst mot høyre. Ellers får overlengden som regel et ekstra strøk til venstre, slik som nevnt om *b* over. Derolez (2003, s. 89–90) skriver at det var vanlig at en skriver kunne forlenge bistaven, altså den venstre staven, slik at den gikk under underlengden. Dette blei gjort for å skille den tydelig fra *b*. Utgangsstreken på hovedstaven gjør at den noen ganger kan kobles sammen med bistaven. Det eneste som skiller dem da er underlengden på bistaven. En sjelden gang er overlengden bøyd av mot høyre og danner ei løkke, slik som på fol. 71r l. 5 nedenfra. Dette er kun for å hindre at overlengden skrives sammen med underlengden til *h* på linja over. Se også fol. 104r (heilsides utklipp over) l. 6 'huartueggia' og l. 21 'haffue'.

**i:** I D11 forekommer *i* i de aller fleste tilfeller med diakritisk prikk, men den utelates nokså ofte. Hvis *i* kommer etter lang *s* sløyfes prikken, da den ville vært der hvor *s*-ens overlengde befinner seg. En prikk over *i*-en er et trekk som er typisk for tyske manuskript i det 15. århundre.

(Derolez, 2003, s. 90). Tidligere var det vanligst at *i* ikke hadde noe diakritisk tegn over seg. Etter hvert fra 1300-tallet fikk *i* en strek over seg, men det var fortsatt på 1400-tallet vanlig at *i* var uten diakritisk tegn (Derolez, 2003, s. 90; Haugen, 2013b, s. 230).

**j:** stort sett representert av *i*. Forekommer oftest numerisk hvor det er vanlig at *j* brukes som den siste av flere minimer i romertall (Haugen, 2013b, s. 230). Bokstavtegnet brukes hyppigere i den danske teksten. Se f.eks. fol. 104r (heilsides utklipp over) l. 17 ‘vij’, som ikke betyr «7» (som det ville om det hadde stått i den norrøne teksten), men «vi».

**k:** Bokstaven består av en hovedstav med overlengde, ofte ganger med inngangsstrek, i likhet med *b* og *h*. Hovedstaven har fot og normalt ikke utgangsstrek. Kroken og sidestaven er ikke i x-høyde, men derimot over denne, i overlengden. Sidestaven er stort sett ikke skråstilt, men horisontal og på skulderlinja. En sjelden gang kan den krysse hovedstaven, som en tverrstrek. Kroken kan ha flere forskjellige utførelser. Ofte er den ei faktisk krok hvor den begynner – ofte som hårstrek – litt nedenfor overlengdens slutt, går skrått oppover før den bøyes – ofte i en skarp vinkel og med trykkstrek – nedover og tilbake til hovedstaven ved skulderlinja, der hvor den horisontale sidestaven er. Som regel slutter kroken omtrent midtveis på sidestaven. Kroken kan også ta form som en skråstilt strek, nesten som en grav aksent, eller som en prikk. I førstnevnte tilfelle kan den være forbundet med hovedstaven med en hårstrek. Haugen (2013b, s. 230) skriver at man i islandske manuskript kan finne at den nedre delen av sidestaven bøyer seg inn igjen mot hovedstaven, akkurat slik som i den seinere insulære varianten av *f*. Dette forekommer dog ikke i D11. Se fol. 104r (heilsides utklipp over) l. 2 ‘nokra’ og l. 22 ‘kære’.



Figur 31 fol. 22v, l. 16. Legg spesielt merke til at den første k-en har inngangsstrek. Foto: Nasjonalbiblioteket

Brukes ofte sammen med *c*, men vi finner eksempelvis ‘ekki’ på fol. 92r l. 26.

**l:** Ofte får den en tydelig utgangsstrek som nesten kan minne om en fot. Innimellom strekker denne utgangsstreken seg så vidt under grunnlinja. Overlengden har ingen løkke, men ellers deler den trekk med *b*, *h* og *k* i det at også denne ofte får et ekstra strøk øverst til venstre/inngangsstrek. Dette skjer forekommer imidlertid ikke når den er samskrevet med lang

s, som vi ser på fol. 104r l. 8 'syslu'. Se samme fol. (heilsides utklipp over) l. 3 'allir' og l. 16 'alle'.

m: i x-høyde og har nokså ofte både inngangsstrek og utgangsstrek, sistnevnte spesielt i den siste minimen. Noen ganger får de nederste delene av minimene diamantforma føtter. Toppene er som regel spisse, slik som rubrikkenes *m*-er alltid er, men graden av «spisshet» varierer. Viktigst er det å nevne at minimene i *m* og *n* ikke kan forveksles med hverandre eller *u* og *i*, i og med at bokstavtegna ofte er skrevet med noe avstand til hverandre, samt at det ikke er hårstreker som kobler dem sammen. Se fol. 104r (heilsides utklipp over) l. 1 'monnum' (med inngangsstreker, men uten utgangsstreker) og l. 23 'lagmend' (med både inngangs- og utgangsstreker).

n: Som *m*, men med en minim mindre. Også *n* er i brødteksten lett å skille fra de andre minimbaserte bokstavtegna. Derimot er minimene i den mer kantete frakturskrifta i rubrikken på 62r i 'hegning' knytta sammen med hårstreker, noe som forvansker lesninga betraktelig. Se fol. 104r (heilsides utklipp over) l. 11 'friadagin' (med inngangs- og utgangsstrek, dog uten diamantforma føtter) og l. 15 'hans' (med inngangsstrek og spor av utgangsstreker).

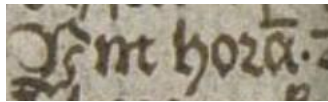
o: noe oval og sammenklemt og i x-høyde. Stundom kan den ha ei svak helning mot høyre. Bokstaven kan få kvist på oversida, og gjennomstrekes som en  $\emptyset$ . Dette blir omtalt under  $\emptyset$ . Se fol. 104r (heilsides utklipp over) l. 3 'gotz' og l. 15 'Norgis'.

p: Underlengden er rett, vertikal og ikke skrånende, og kan slutte i en spiss, men slutter ofte også stumpt. I rubrikkene kan underlengden være diagonal, og da skrevet som en hårstrek, f.eks. fol. 62r l. 2 'capitulo'. I brødteksten er verdt å nevne at formen på bolla er i x-høyde og stort sett ikke brutt, men er utført med en jamn bue. Noen ganger består øverste del av bolla av en hårstrek ut fra hovedstaven slik at det ser ut som at bolla i *p* er åpen på toppen, f.eks. fol. 28r, l. 23. 'skipta'. Se også fol. 104r (heilsides utklipp over) l. 3 'kaupmenn' og l. 19 'paa'.

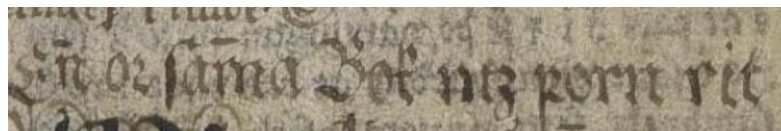
q: Bolla er i x-høyde og hovedstaven er en rett, vertikal stav med oftest spiss underlengde, f.eks. 24r l. 23 'quislinni'. Bolla er i dette eksemplet prega av brutt form øverst til høyre, i likhet med *a*, noe som skiller tegnet fra *p*. Verdt å merke seg er at *q* svært bokstavkombinasjonen *kv* i normalisert norrønt, f.eks. 19r l. 8 nedenfra 'vquedis' og 18v l. 7 'heimilisquidar', samt samme sted l. 22 'quiquendi'.



r: i brødteksten i D11 forekommer det bare en variant av *r*. Denne er en rett *r* i x-høyde. Hovedstaven har oftest inngangsstrek og får som regel en fot til høyre på grunnlinja. Kroken begynner som en hårstrek (noen ganger som trykkstrek) fra hovedstaven, går skrått opp mot til skulderlinja, hvor den skarpt bøyer av og skråner ned som en trykkstrek. Kroken kan også noen ganger bare bestå av en kort trykkstrek fra skulderlinja uten å være knytta til hovedstaven med en hårstrek. I begge tilfellene har kroken en spiss ved skulderlinja. *R* rotunda finnes ikke i sjølvte brødteksten i Landslova og retterbøtene, med unntak som forkortelse (se under om forkortelser). Derimot er rotunda brukt i kalendariet og i rubrikkene, f.eks. ‘Um horan’, som er rubrikken til Mannhelgebolkens kapittel 27 på fol 19v l. 16. I rubrikkene kan begge varianter av *r* finne sted, f.eks. på fol. 69v og 70r l. 13.



Figur 32 fol. 19v l. 16. ‘Om horan’. Foto: Nasjonalbiblioteket



Figur 33 fol. 70r l. 13. ‘Enn or samma Bok med forn rit’. Her ser vi bruk *r* rotunda i en notis knytta til Magnus Erikssons retterbot om varers forfalskning (NgL III, s. 156–157). *R* rotunda brukes etter o, men kort etter ser vi også at rett *r* er valgt etter o. Foto: Nasjonalbiblioteket

s: lang *s* forekommer i et ords begynnelse og i ordet, mens en rundt *s* i x-høyde i slutten av et ord. Lang *s* er rett, vertikal og har underlengde og overlengde. Ganske ofte slutter underlengden i en spiss. En gang iblant bøyer underlengden seg svakt mot venstre og en sjelden gang er den bøyd kraftig slik at den nesten får rett vinkel. Ellers ser det ut som at lang *s* noen ganger utført i ett strøk, som på fol. 47v l. 24, men oftest ser det ut til at den er påbegynt på skulderlinja, hvor man på venstre side ofte ser en liten inngangsstrek eller skulder. Lang *s* er i disse siste tilfellene ofte litt tjukkere i x-høyden. Se fol. 104r (heilsides utklipp over) l. 6 ‘sua’ (rett *s* med spor av inngangsstrek), l. 8 ‘sua’ (rett *s* med tjukk x-høyde), l. 11 ‘vars’ (kort, rund *s* i x-høyde) og l. 22 ‘tisse’ (rett *s* som junktur).

t: I manuskriptet finner vi som regel en *t* som knapt nok strekker seg noe høyere enn skulderlinja. Den ser mest ut som moderne ‘t’, og den er stort sett rett og rank. Den kan en sjelden gang være nokså bøyd, nesten litt som en insulær *t*. Hovedstaven har fot og ganske ofte

også utgangsstrek. Tverrstreken er på skulderlinja, og den kan like gjerne gå ut fra hovedstaven som krysse den. På venstre side av overlengden er det en inngangsstrek slik som i de øvrige tegna med overlengde, men denne er knytta sammen med tverrstreken, noe som danner en trekant. Hvis *t* kommer etter lang *s*, så skrives de sammen som en ligatur, altså at overlenga i lang *s* kobles sammen med toppen av hovedstaven til *t*. Dette innebærer at hovedstaven forlenges noe. Derolez (2003, s. 93) skriver i kapitlet om nordlig tekstualis at denne formen er vanlig fra midten av 1200-tallet og spesielt fra 1300-tallet og videre. Se fol. 104r (heilsides utklipp over) l. 3 ‘at’ og l. 25 ‘at’.

**þ**: Som *p* og *q* har denne en rett, vertikal underlengde, men denne kan hos *þ* ofte ende med en liten utgangsstrek til høyre. Bokstaven har overlengde, dog ikke like lang som den vi finner i *b*. Overlengden har i likhet med *b*, *h*, *k* og *l* som regel en inngangsstrek i form av en nærmest vertikal hårstrek tett inntil hovedstaven, hvilket gjør at overlengdens topp framstår tjukkere og tidvis som med en liten trekant til venstre. Noen få ganger bøyes underlengden bakover til venstre på lik måte som også underlengden til *f* kan. Se fol. 104r (heilsides utklipp over) l. 1 ‘þa’. Bokstavtegnet brukes ikke i den danske teksten.

**u**: Består av to minimer hvor begge er vertikale og med inngangsstrek. Den første har ikke fot, men bøyes av ved grunnlinja og knyttes til den andre minimen med en hårstrek. Den andre minimen har som regel utgangsstrek. Bokstavtegnet er vertikalt orientert og i x-høyde. Se fol. 104r (heilsides utklipp over) l. 4 ‘adruuis’ og l. 17 ‘nu’.

**v/w**: skiller seg tydelig fra *u*. Minuskel *v* likner dels på vår moderne kursiverte *v*. Den begynner med en minim med inngangsstrek og er ofte noe konveks. Strøket brytes nede mot grunnlinja. Derfra går det så en bue opp skrått mot høyre, før den bøyes av mot venstre ved skulderlinja og går så (ofte) heilt inn til minimen slik at den lukkes. Se fol. 104r (heilsides utklipp over) l. 3 ‘viliu*m*’ og l. 16 ‘vitterlicht’.

Minuskelen *w* brukes ikke der det er skrevet på norrønt, men derimot der det er skrevet på dansk, slik vi ser på fol. 104r (heilsides utklipp over) l. 18 ‘wor’ og l. 23 ‘wille’.

**x**: forekommer (naturlig nok) ikke så ofte i D11. Når den er skrevet inn er den i x-høyde, men den andre staven, altså den som begynner til høyre og går nedover mot venstre (i samme orientering som en akutt aksent), har underlengde i form av en hårstrek. De aller fleste tilfellene

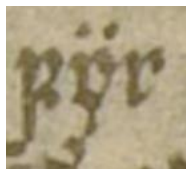


av ‘x’ er som det samme tegnet som det romertallet *x* tegn for verdien 10. Et av få eksempler hvor *x* det faktisk er brukt i et ord er på 89v l. 3 ‘sex’, altså tallordet for 6.

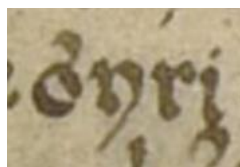


Figur 34 fol. 89v l. 3 ‘sex’. Foto: Nasjonalbiblioteket

y: Det er to varianter av *y* i D11. Den som dominerer har en mye mer kantet form bestående av en minim med inngangsstrek og fot, og en skråstilt sidestav som begynner som trykkstrek, men som brytes av og fortsetter skrått ned mot venstre som en hårstrek. Denne hårstreken knyttes an til foten av minimen og fortsetter som underlengde. Denne varianten har stort sett to prikker, men prikkene utelates også ofte. Den andre varianten av *y* består av en minim med fot og en bistav formet jevnt som en bue med underlengde. Bistaven begynner her som en trykkstrek fra øvre del av minimen og bøyer seg ned og siden svakt til venstre uten å komme i kontakt med minimens fot. Lo er imidlertid ofte ganske ukonsekvent, da vi finner begge varianter på én og samme side. Om prikker over *y* kan det opplyses om at det «In the fifteenth and sixteenth centuries, German scribes often used *y* with two dots as a substitute for *ii* [...], but this feature is rare in Textualis.» (Derolez, 2003, s. 95). Derolez (2003, s. 52) opplyser også om at *y* i regelen har en prikk over seg i karolingisk skrift. Dette trekket ved *y* fortsetter inn i før-gotisk periode (Derolez, 2003, s. 65). Se også fol. 104r (heilsides utklipp over) l. 8 ‘syslu’ (den vanligste typen *y*, men uten prikker), l. 13 ‘fyrsti’ (den vanligste typen, men med prikker) og l. 19 ‘byggeris’ (også den vanligste typen, uten prikker).



Figur 35 fol. 48v, l. 23. ‘fyr’. Den vanligste typen *y*, som kan ha prikker eller ei. Foto: Nasjonalbiblioteket

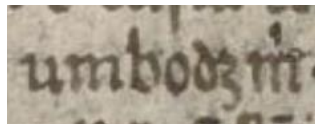


Figur 36 fol. 48v, l. 19. ‘øyri’. Den mindre vanlige typen. Foto: Nasjonalbiblioteket

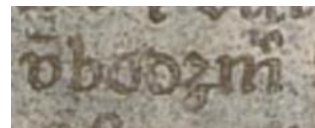
z: det er i manuskriptet to tre varianter av *z*: to i *x*-høyde og en én med underlengde. Varianten med underlengde ser ut som et 3-tall på fol. 6r siste linje ‘skynsamaztu’, samt tidligere samme sted: ‘umbodzmadr’. På fol 74r l. 10 ser vi en annen form av *z* i ‘domizt’. Denne har tverrstrek

og skiller fra majoriteten av z-er ellers i manuskriptet. På foregående linje finner vi den vanlige formen for z, samt at det på fol 73v l. 10 viser seg en tredje variant av z, men denne er uten underlengde og tverrstrek.

Ifølge Haugen (2013b, s. 232), forekom ikke tverrstrek i z i de eldste manuskriptene, men den er blitt vanligere etter hvert. Derolez (2003, s. 95) skriver at z hovedsakelig har tre forskjellige former i Nordlig Tekstualis. Den første er den som likner på en moderne z, eller til og med et lite, kantete 2-tall. Den andre er lik den første, men med tverrstrek. Den tredje formen er den som mest likner på et 3-tall med underlengde. Derolez understreker at det i tilfellet med de tre z-er er uklart om den har vært preferanse for den ene eller andre varianter i forskjellige deler av Europa. Slik vi ser i D11, så kan vi si at det også der til tider er vanskelig å si hva Lo har foretrukket. Av de tre variantene er det z med tverrstrek som forekommer sjeldnest.



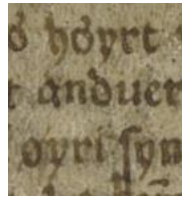
Figur 37 fol. 61r l. 5. 'umbodzmanni'. Foto: Nasjonalbiblioteket



Figur 38 fol. 6r l. 11. 'vmbodzmadr' Legg merke til sløyfa som er lagt til som underlengde på z. Det er tydelig at Lo først har skrevet bokstaven i samme form som vår moderne z, og så lagt til sløyfa. Foto: Nasjonalbiblioteket

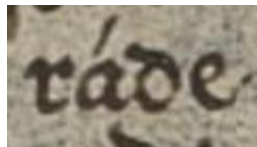
Det ser ut til at Lo stort sett bruker z forma som et 3-tall når han skriver *umbodzmadr* «ombudsmann». Se også fol. 104r (heilsides utklipp over) l. 3 'gotz' (med 3-tallsforma z) og l. 15 'gudz' (også med 3-tallsforma z).

ø: o med kvist på oversida. En sjelden gang går kvisten videre gjennom o-en, slik som i ø, men det er o med kvist som dominerer. På fol. 53r ser vi forekomst av begge. Linje 12 har 'møte' hvor /ø/ er representert av o med en diagonal strek. Seinere, på linje 17 dukker o med kvist opp som første lyd i diftongen /øy/ i 'høyrt'. To linjer nedenfor finner vi den samme diftongen, men i et annet ord 'øyri', men her er det igjen ø som brukes og ikke o med kvist. Se også fol. 104r (heilsides utklipp over) l. 2 'bønder' (o med kvist for oven) og l. 25 'døme' (også o med kvist for oven, til tross for at dette er skrevet på dansk).



Figur 39 fol. 53r l. 17–19. Vi ser her at *Lo* har skrevet brukt *o* med kvisten på oversida for å representere /ø/ i diftongen /øy/, mens han i kort tid etter for den samme bokstaven i samme diftong har benyttet *ø*, altså en *o* med gjennomstreking. Foto: Nasjonalbiblioteket

á: sjølve *a*-en er utforma som *a*, altså enetasjes, brutt og dermed en spiss på toppen. Den lange vokalen *á* er ofte, men for det meste ikke, markert med diakritisk tegn (slik som akutt aksent i normalisert norrønt). På fol. 2r hvor den blant annet er markert i l. 6 ‘*nádulega*’, l. 7, 17, 18 og 20 ‘*mál*’ og l. 25 ‘*ráde*’. Vi finner den også på 3r, 4v–5v, 17v. 97r–98r. Ellers forekommer diakritisk markeringa sporadisk. Se også fol. 104r (heilsides utklipp over) l. 11 ‘*áre*’. I den danske teksten er imidlertid lang *a* representert ved fordobling av *a*, f.eks. samme fol. l. 15 ‘*naade*’ og l. 24 ‘*saa*’.



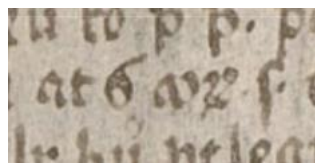
Figur 40 fol. 2r, l. 25. Foto: Nasjonalbiblioteket

### 6.2.3 Ligaturer og junkturer.

Enkelte tegn i D11 er ligaturer, altså to bokstaver som er skrevet sammen.

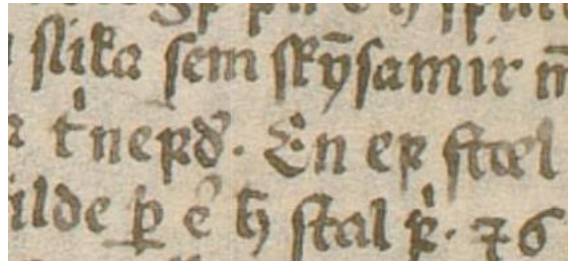
Ligaturen *æ* er i D11 skrevet som en enetasjes *a+e*, akkurat slik som vår kursive *æ*.

En annen hyppig forekommende ligatur i D11 er samskrivinga av enetasjes *a+v*, som i D11 oftest ser ut som en *a* (uten brutt form) hvor den høyre, bøyde staven i *v* er knytta til *a* på grunnlinja. Noen ganger lukkes den høyre delen av ligaturen slik at den ser ut som et liggende 8-tall, slik som på fol. 35r l. 9–10 ‘*kau=pi*’. Ligaturen brukes i D11 for diftongen /au/, se f.eks. fol. 6r l. 17 ‘*augna*’, men diftongen skrives også ‘*au*’, f.eks. på fol. 104r l. 3–4 (utklippet i starten av kapitlet) ‘*kaup=stadar*’.

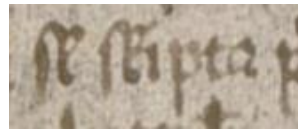


Figur 41 fol. 28r, l. 14. ‘*at 6 aurum silfrs*’. Foto: Nasjonalbiblioteket

Junkturer, eller biting er vanlig i D11. Ofte kan det se ut til å være litt tilfeldig, men enkelte bokstavpar framstår alltid som junkturer. Dette gjelder de bokstavpar hvor lang *s* står først etterfulgt av en eller annen bokstav med overlengde, slik som *k*, *l* eller *t*. Hvis lang *s* står foran *t*, forlenges *t*-ens overlengde. Eksempler på alle disse tre kombinasjonene ser vi på fol. 38v, l. 11–13.



Figur 42 fol. 38v, l. 11–13 'slika sem skynsamir menn [...] til nefder. En ef stael [...]ilde þat er hann stal firir. oc 6'. Foto: Nasjonalbiblioteket



Figur 43 fol. 28r, l. 23. 'skal skipta'. Legg merke til kontraksjonen 'skal'. Foto: Nasjonalbiblioteket

I den danske teksten forekommer det junktur når to *f*-er følger hverandre, f.eks. fol. 104r l. 17 (utklippet i starten av kapitlet) 'haffue'. To etterfølgende *t*-er deler også her tverrstrek.

#### 6.2.4 Tall.

I D11 brukes både romertall og arabiske tall. I sjølve teksten benyttes hovedsakelig romertall, men også der forekommer det noen ganger arabiske tall. Dette ser vi f.eks. på fol. 19r l. 20 '4' i stedet for 'iiii' som er brukt tidligere på l. 10 på samme side. I folieringa av D11 er det utelukkende brukt arabiske tall, men talltegnet for *1* kan ofte skrives som *i* eller *j* slik at vi får '7i' for 71 og '9i' for 91, 'i0i' for 101. Et annet tilfelle hvor man har med nummerering å gjøre, er i nummerering av bolkenes kapitler. Der brukes arabiske tall og romertall om hverandre igjen. I kapittelnummereringa ser vi at det f.eks. på fol. 8r–10r og 63v er benytta romertall. I det sistnevnte er det benytta arabiske tall både på tidligere og seinere folier.

Om de arabiske tallas utforming i D11 kan det legges til den øverste delen av 3-tallet er skrevet med skarpe vinkler som en *z*, men den får en bue som underlengde; 4-tallet er lukket, slik som vårt moderne; 5 er skrevet som *i* dag; 7 har underlengde. Kroman (1943, s. 43) skriver at 3-tallet fra midten av århundret har overlengde. Dette er imidlertid ikke tilfelle i D11.

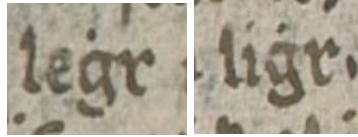
Om romertalla kan det nevnes at de er som små bokstaver. *j* brukes hvis det betegner *I*, men også som siste tall i f.eks. ‘iij’. Brøken  $\frac{1}{2}$  angis ved en tverrstrek i form av ei sløyfe på underlengden av *j*.

Både de arabiske talla og romertalla samsvarer for øvrig med tabellene hos Johannessen (2007, s. 210–211) og Kroman (1943, s. 41–43), og de synes altså å være tidstypiske.

### 6.2.5 Forkortelser

Haugen deler som nevnt i kapittel 4 de forskjellige forkortingstegna inn i fire hovedtyper. I D11 er det ikke mangel på forkortelser og vi finner eksempler på alle de fire typene omtrent på hver eneste side. Lo utviser i D11 en stort sett konsekvent utførelse av forkortelser. Noen ganger kan imidlertid det samme ordet være forkorta i den ene linja og ikke den andre. Man kan si at Lo mer eller mindre setter inn et forkortingstegn der hvor det er mulig. Det er også en forskjell mellom der hvor det er skrevet på norrønt og på dansk. Norrønt forkortes i regelen mer enn dansk, hvor forkortelsene skrives ut, noe vi ser tydelig på det heilsides utklippet av fol. 104r over. Grunnet det store spekteret av forkortelser Lo benytter i den norrøne teksten er gjennomgangen under derfor ikke fullstendig, men det er gjort et utvalg av de tegn og forkortingssituasjoner som har syntes relevante.

Vanligvis fordobler Lo konsonanttegn ved å skrive dem dobbelt. Han gjør noe uventa når det kommer til fordoblinga av *g* i Landleiebolkens kapittel 57 på fol. 50r, l. 16–17. I stedet for å skrive ‘gg’ for dobbel *g*, setter han her en prikk over *g*-en for ‘gg’. Dette kan muligens skyldes forelegget, altså at han i skrivestunden har blitt påvirket av teksten han har skrevet av. En undersøkelse av det samme tekstpartiet i manuskripta som er nevnt som forelegg i D11 viser at ingen av dem har denne måten å fordoble på akkurat der: AM 60 4to (som er sammenholdt med D11 her) har på fol. 71r A l. 33 ‘leggr’ og B l. 3 ‘liggr’; AM 305 fol har på fol. 60r B l. 15 ‘læggr’; Holm perg 29 4to på fol. 47v l. 5 ‘leggr’; NKS 1642 4to på fol. 85v B l. 19 ‘leggar’; I GKS 3260 4to på fol. 40v A l. 16–17 ‘leGr’, altså fordobling av *g* markert i ordet med en majuskel. Lo har hatt kjennskap til å bruke prikk over *g* som en metode for å markere dobbel konsonant. Han gjør det også på foregående side fol. 49v l. 12 ‘liggia’. Andre tilfeller er ikke blitt funnet, og en stikkprøvekontroll av Landslova i D11 viser oss at han ikke har gjentatt denne måten å doble *g* på andre steder. På fol. 8r skriver han ‘liggr’; 14r ‘liggr’; 16r. ‘leggr’, 18r ‘liggr’; 19r (med ei eksemplarisk orddeling) ‘lig=gr’, samt også ‘liggi’; 28r ‘leggr’ ‘liggia’; 48r ‘liggi’ og ‘byggiz’; 51r ‘liggia’; 61r ‘liggr’. Det ser ut til at han er bevisst på at man ikke kan benytte nasalstrek i for å fordoble *g*, da orda i så fall eksempelvis ville blitt ‘lengr’ og ‘lingr’.

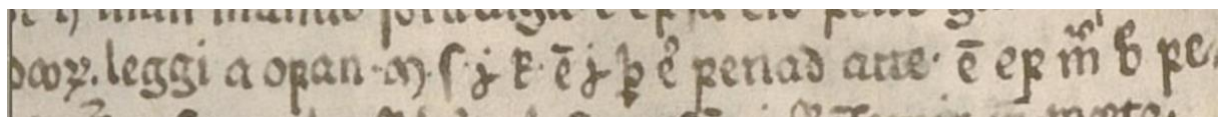


Figur 44 fol. 50r l. 16. 'leggr'. En sjelden forekomst av doubling av konsonant ved bruk av en prikk over konsonanten som skal doubles. Dette finner man også på neste linje i ordet 'liggr'. Foto: Nasjonalbiblioteket

Fram til 1300 kunne fordobling av konsonant markeres ved å bruke en majuskel. Majuskel *G*, *N*, *R* og *S* er noen ganger brukt i islandske håndskrifter for å markere dobbel konsonant, og majuskel *G* er noen ganger brukt i norske manuskripter. Når man nærmer seg 1300-tallet var det i noen av de islandske manuskriptene også nødvendig med prikk over *G* for å markere dobbel konsonant (1954, s. 29; 40; 80; 100–101). Seip (1954, s. 125) skriver om norske manuskripter etter 1300 at majuskler brukes som tidligere, men at prikk for å markere konsonantlengde sjelden brukes. I islandske manuskripter etter 1300 brukes fortsatt majuskler i flere manuskripter for å markere dobbel konsonant, noen ganger med prikk for å skille dem fra uthevende tegn (Seip, 1954, s. 143). Kålund (1907, s. V) skriver imidlertid at et «(...) særkende for den senere middelalder (15.–16. årh.) er en tiltagende konsonantfordobling, ofte betegnet ved en prik over det pågældende bogstav, og en voksende inkonsekvens i ordenes stavning (...)». Et slikt «særkende» kan ikke sies å være framtreddende i D11. Derimot ser vi at Lo har satt en prikk over det særskilte forkortingstegnet i form av en stor eller liten majuskel *M* som oftest har punktum eller kolon på den ene eller begge sider på fol. 47r l. 4.

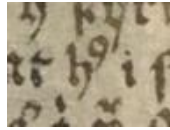
### Suspensjon

Av de hyppigst forekommende suspensjonene er 'e.' for 'eda' «eller». Også særlig hyppig forekommende er de mange suspensjonene begynnende på *þ*-. På fol 44r l. 5 ser vi *þ* med en horisontal strek på underlengden. Dette er en forkortelse for 'þeim'. Andre ganger kan *þ* få en interlineær kløyvd kursiv *r* over seg (tilsvarende den over *m* på samme linje), og står da for 'þar', f.eks. på fol. 104r l. 4. *Þeir* ser vi på samme fol. l. 9, men den er skrevet 'þr' med en interlineær, horisontal strek og er derfor en kontraksjon. En horisontal strek på overlengden, som vi ser på fol. 104r l. 1, 5 og 6 skal leses som 'þat'.



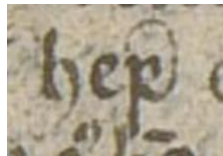
Figur 45 fol 44r, l. 5 'aurum. leggi a ofan Mark silfrs ½ konung en ½ þeim er fenad atte. en ef madr ber fe='. Foto: Nasjonalbiblioteket

Noen ganger finner vi et forkortingstegn i diakritisk stilling og som har form som et 9-tall ‘9’. Dette er forkortelse for ‘us’ og vi finner den f.eks. på fol. 35r l. 2–3



Figur 46 fol. 35r, l. 3 'hus'. Foto: Nasjonalbiblioteket

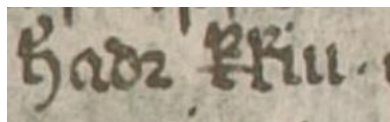
En av de aller mest tallrike forkortelsene likner forkortelsen for ‘us’, men isteden for at den lukkes til et øye, forblir åpen, som en krok, eller kvist. Verbet ‘er’ forkortes ofte på dette viset ‘er’, slik som vi ser på fol. 44r l. 5, og ‘ber’ samme linje. I gjennomgangen av ‘ð’ over, nevnte vi at det egentlig var en forkortelse. Den vesle kroken eller kvisten som settes til den runde *d* er av samme utforming som kroken som settes interlineært over bokstavtegna, eller i tilfellet med det nyss nevnte ‘ber’, i nær tilknytning til overlengden. Den samme forkortelsen står også for ‘re’, ‘ri’ og ‘ir’, slik som i ‘hefir’ på fol. 51v, l. 4, men her forlenges tegnet slik at det knyttes an til den nedre kroken av den insulære *f*, og således likner mer en sigd enn en krok.



Figur 47 fol. 51v, l. 4 'hefir'. Dette er et hyppig forekommende tilfelle av en insulær *f* hvor forkortelsestegnet er en forlengelse av den nedre kroken. Foto: Nasjonalbiblioteket

## Kontraksjon

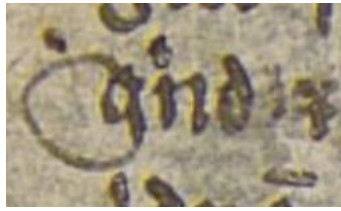
Kontraksjoner er svært vanlige i D11. Mange av kontraksjonene får en horisontal strek over seg hvis bokstaven er i *x*-høyde, eller på overlengden hvis bokstavtegnet har overlengde. Et unntak er her bokstavtegnet *k*, som får den horisontale streket midt i *x*-høyden, slik vi ser på f.eks. fol. 50r l. 17 ‘kirkiu’. Vanligvis er en krok eller kvist brukt som tegn for forkortelsen ‘ir’, men siden *k* har overlengde med bistaver, brukes heller den horisontale streken.



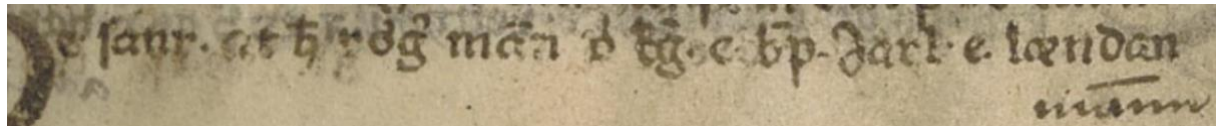
Figur 48 fol. 50r l. 17. 'hexadz kirkiu'. To eksempler på kontraksjon. Foto: Nasjonalbiblioteket

Lo utformer kontraksjoner på mange vis. Det ser vi på fol. 41v l. 24 ‘grind’ hvor underlengden i *g* strekkes videre mot venstre og oppover, på same måte som i suspensjonen på fol. 104r l. 8 ‘eptir’ og l. 4 ‘ferr’. I disse tilfellene knyttes forkortingstegnet an til en underlengde, tverrstav eller bistav og ser ut som en forlengelse av disse der de går i bue oppover over skulderlinja.



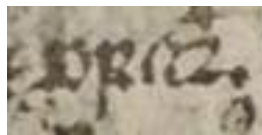


Figur 49 fol. 41v, l. 24 'grind'. Både underlengden i g og den vesle i-en over n fungerer som forkortingstegn for 'ri'. Se også fol. 104r l. 4 (dog en suspensjon) 'ferr'. Foto: Nasjonalbiblioteket



Figur 50 fol. 19r l. 29. Legg merke til kontraksjonene 'konung' og 'biskup' som begge har en horisontal strek. Foto: Nasjonalbiblioteket

Vi finner også tilfelle av forkortelser etter latinske konvensjoner. På fol. 16v l. 3 ser vi 'profaz', hvor bollas nederste del i *p* krysser hovedstaven til venstre og bøyes ned slik at den får en liten underlengde. Forkortelsen er vanlig i latinske tekster og er en forkortelse for den latinske preposisjonen *pro* «foran; framme; (fl. bet.)» (Haugen, 2013b, s. 238), som også brukes som prefiks i en god del sammensetninger. *Pro* vurderes i dette tilfellet som en kontraksjon, men kan like gjerne være en suspensjon alt etter synet på ordsammensetninger.

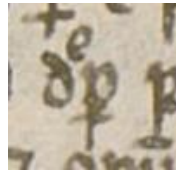


Figur 51 fol. 16r l. 3. 'profaz'. Et eksempel på en forkortelse henta fra latinske konvensjoner. Legg merke til henvisningstegnet over z-en i form av et kors. Tilføyelse er skrevet inn i margen. Foto: Nasjonalbiblioteket

### Interlineære tegn

I D11 er interlineære tegn hyppig brukt. Meget vanlig er *f* med overskrevne bokstaver, spesielt 'i', 'r' (skrevet som brutt *r*, altså slik som i kursivskrifta), 'e', 'o' og 'a' (både som en vanlig *a*, men også som en *a* med flat topp, også kalt omega (Haugen, 2013b, s. 237)). På fol. 25v l. 29 er det skrevet 'frilludottir', men i stedet for å bruke den vanlige forkortelsen for *ir/er/ri/re* ser det ut som at Lo bare har satt interlineær 'i' over *f*-en. 'a' finner vi f. eks som suspensjon for 'ma' i 'nema' på fol. 47r l.1. Vi finner også eksempler på kontraksjon hvor Lo har skrevet inn en interlineær 'e' for 're' som i 'dreper'. 'o' ser vi på fol. 47r l. 2 for 'ro' i 'logbrot'. Ellers hyppig brukt i 'ero'.



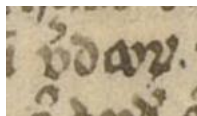


Figur 52 fol. 43v, l. 21. 'dreper'. Den første forkortelsen, 'e', er et interlineært tegn for 're' og brukes ikke så ofte i D11. Den andre er enda en forkortelse etter latinske konvensjoner (se pro over). Foto: Nasjonalbiblioteket

### Særskilte tegn med bestemt innhold.

I D11 er den tironiske noten for *oc* brukt konsekvent, med unntak av der hvor konjunksjonen *Oc* er brukt som setningsinnleder. I de tilfellene er da også *O*-en en majuskel. Den tironiske noten er i D11 i x-høyde og i de aller fleste tilfellene har den en tverrstrek. Som regel har noten ikke noen betydelig utgangsstrek, men dette kan forekomme, og en sjelden gang er den såpass tydelig at noten likner mer på en *z* med tverrstrek. En sjelden gang er også tverrstreken utelatt. Derolez (2003, s. 67; 97) skriver at dette forkortingstegnet i sin opprinnelige form var uten en ekstra horisontal strek midt på staven. I sydlig *Textualis* fortsetter tegnet å være uten det ekstra horisontale strøket. I nordlig *Textualis* blei ampersanden også utfordra og pressa ut av den mindre kompliserte og hurtigere utførte tironiske noten i form av et 7-tall (med tanke på utgangsstreken i minimen, så kunne den likne mer på et 2-tall ved hurtig utførelse). Den ekstra, horisontale tverrstreken midt på staven blei vanlig i bokskrift på slutten av 1100-tallet. Etter 1200-tallet var den vidt spredt og normal å finne i bokskrift.

Et nokså vanlig forkortingstegn i D11 er *eorum*-forkortelsen, som også er etter latinske konvensjoner. Den brukes i D11 for 'rum', slik som i ordet 'aurum' på fol 43r l. 13. Også på fol. 35r l. 5 og l. 26 'odrum'.



Figur 53 fol. 43r, l. 13 'verdaurum'. Legg merke til den latinske *eorum*-forkortelsen, her, og ellers brukt i D11 for 'rum'. Foto: Nasjonalbiblioteket

Et annet tegn med bestemt innhold og som er etter latinske konvensjoner er *bus*-forkortelsen, som brukes spesielt for å forkorte 'med'. I D11 tar den form av en *z* med underlengde eller et 3-tall med skarpe kanter hvor den nederste buen utgjør underlengden. Opprinnelig har dette tegnet vært skrevet som et semikolon, men etter hvert skreiv man dette i ett strøk og fikk dermed denne formen. Derolez (2003, s. 98) skriver at tegnet utvikla videre seg til en sikkakk-forma vertikal strek i Tyskland, Sentral-Europa og Norden.

### 6.2.6 Skilletegn, øvrige tegn og rettelser med og uten henvisningstegn/rettingstegn.

D11 har rik tegnsetting. Den er stort sett nokså regelmessig gjennomført. Det er brukt punktum gjennom heile manuskriptet. Punktum brukes da både ved slutten av setninger, men også ved bisetninger, samt, som nevnt ved suspensjoner. Punktumet er som oftest plassert på grunnlinja, men noen ganger kan det befinne seg midt i x-høyden. Ganske ofte er det brukt majuskel etter punktum.

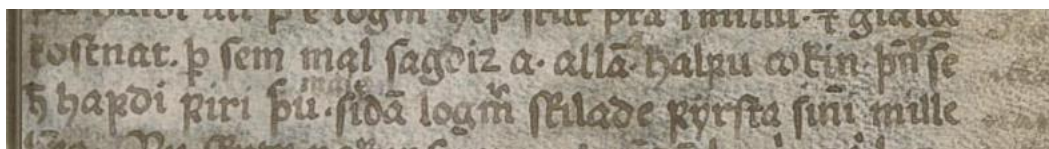
Ved orddeling finner vi konsekvent bruk av bindestrek, da i form av to nedadgående småstreker på grunnlinja eller i x-høyden. De er noe skråstilt. Om slike bindestreker skriver Kroman (1943, s. 43) at de som regel brukes både ved slutten av linja og i begynnelsen. I D11 er de kun plassert ved linjas slutt.

Skråstrek kan en sjelden gang brukes ved oppramsing, også når det bare er to etterstilte ledd. Skråstrek forekommer dog ellers hyppig i D11, men hovedsakelig med funksjonen til et komma, altså for å markere et kortere opphold enn angitt ved et punktum.

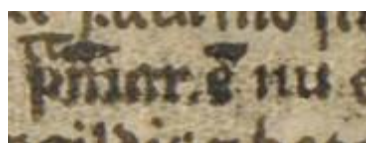
Parentes forekommer også i D11 på fol. 91v l. 8 nedenfra: ‘med gudz miskun’.

### Rettelser med og uten henvisningstegn/rettingstegn.

Hans Jakobssøn Lo er en erfaren og kompetent skriver. Dette kan vi se av de få rettelsene i teksten. Rettelsene vi finner i D11 er rettelser både med og uten henvisningstegn. I Kjøpebolkens kapittel 1 på fol. 52v, ser vi en rettelse på l. 10 nedenfra hvor det feilskrevne ordet bare er streket over ‘~~bønda~~’, umiddelbart etterfulgt av det følgende, riktige ordet ‘Barun’. I Mannhelgebolkens kapittel 21 på 17v er ‘eigi’ tilføyd interlineært nederste linje. Et linkende tilfelle ser vi på fol. 64r l. 16 i Tjuvebolkens kapittel 9 hvor ‘sa’ er tilføyd interlineært og på fol. 4r i Tingfarebolkens kapittel 8 hvor vi ser at ‘male’ er tilføyd interlineært.

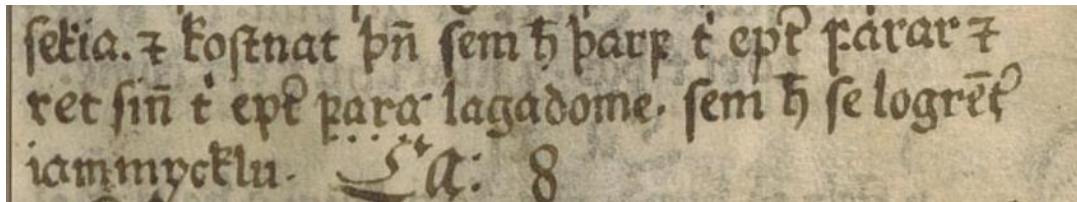


Figur 54 fol. 4r l. 13–14. To rettelser: over tredje siste bokstav på l. 13 ser vi en v ført inn til høyre over ‘þann’, og på neste er ‘male’ ført inn interlineært. Førstnevnte rettelse er ikke nødvendig, og den passer ikke inn. Det kan muligens være et slags henvisningstegn i form av en v-forma hake, for i margen til høyre er det skrevet inn en lengre marginalnote (for det meste uleselig). Foto: Nasjonalbiblioteket

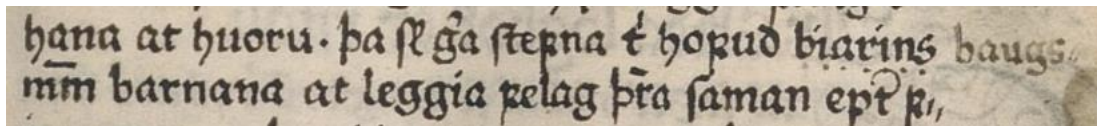


Figur 55 fol. 14v l. 9. Rettelser av overskrevne forkortelser. I den bakre forkortelsen kan man det se ut som at Lo først har skrevet inn ei sløyfe for forkortelsen ‘er’, men at han har retta det til en horisontal strek ‘en’. Foto: Nasjonalbiblioteket

På fol. 64r l. 7 er det prikka under ordet 'fara'. Etter *a*-en ser det ut som at Lo har begynt å skrive inn en til bokstav, men at han har ikke gjennomført den. Det vi ser her er en slags dittografi hvor det ser ut til at han repeterer sekvensen i l. 6 'til eptir farar' også i linje 7, men at han har oppdaga at 'fara[r]' ikke passer inn her, og derfor har han prikka under ordet. Et liknende tilfelle finner vi på fol. 76r l. 4–5.

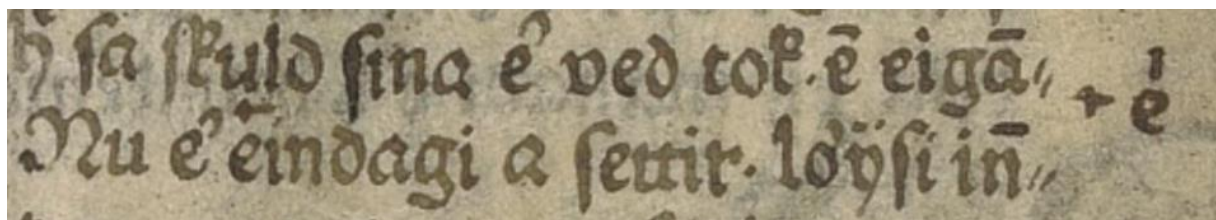


Figur 56 fol. 64r, l. 6–8, 'sekia. oc kostnat þann sem hann þarf til eptir farar oc ret sinn til eptir fara lagadome. sem hann se logreter iammycklu.' Foto: Nasjonalbiblioteket



Figur 57 fol. 76r l. 4–5. Prikka under feil ord og fjöld til rettelse i margen, samt lagt til bindestrek i rettelsen. Foto: Nasjonalbiblioteket

Rettelser med henvisningstegn finner vi også flere eksempler av, men sida det er så få rettelser, bruker finner vi ikke flere tilfeller av samme type henvisningstegn. På fol. 103 l. 14 finner vi en rettelse i form av en tilføyelse hvor Lo har brukt enkle, horisontale streker på hver side av tilføyelsen: '–log–'. På fol. 59r l. 6 har han brukt et kors i tekstfeltet med en tilføyelse i margen anført av et kors '+eigi'. Korset som henvisningstegn finner vi også på fol. 16r l. 3. Der er en lengre tilføyelse skrevet inn i margen.

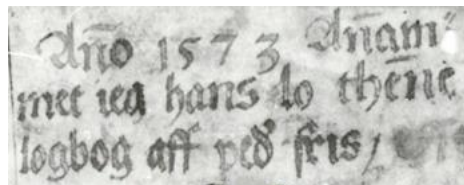


Figur 58 fol. 59r l. 6. Her er 'eigi' tilfjöld i margen ved hjelp av et kors som markerer hvor i teksten tilfjöldelsen skal være. I teksten leser vi 'Nu er + eindagi a settir.' Korset markerer hvor 'eigi' skal stå. Foto: Nasjonalbiblioteket

Seip (1954, s. 127) skriver at feil i norske manuskripter etter 1300 ofte rettes i margen med henvisningstegn i teksten. I gjennomgangen av den eldre nygotiske perioden skriver Kroman (1943, s. 43) at prikking under ord av estetiske grunner foretrekkes framfor overstreking for å markere rettelser.

### 6.3 Los egenhendige notis i NKS 1642 4to.

NKS 1642 4to har vært i Los forvaring fra 1573, noe vi ser av en eiernotis på fol 173v hvor han med egenhendig har skrevet ‘Anno 1573 Annammet ieg hans lo thenne logbog aff peder fris’. Det kan se ut som at det opprinnelig har stått et ord til etter ‘fris’. Man kan skimte noe som ser ut som *to f*-er, samt to bokstaver på hver side av ordet som må være i *x*-høyde. Skrifta er lett å lese og likheten med rubrikkene i D11 og skrifta i NB Ms. 4to 553 er slående.



Figur 59 NKS 1642 4to, *Codex Tunsbergensis*, fol. 173v. Egenhendig notis av Lo: ‘Anno 1573 Annammet ieg hans lo thenne logbog aff peder fris’. Kilde: *Det kongelige bibliotek, København*. Henta fra ONP: *Dictionary of Old Norse Prose*, <https://onp.ku.dk>.

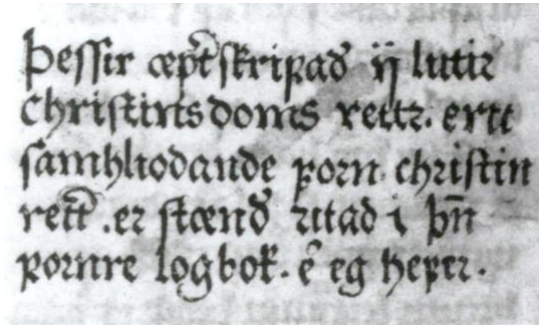
Hvis vi teller distinkte tegn, så inneholder den stutte notisen inneholder 17 forskjellige minuskler, én majuskel, fire arabiske tall, to ulike forkortingstegn og ett øvrig tegn. Minuskel-*a* er som i D11 enetasjes og halsløs. Den er mindre sammenklemt i den første linja enn i de to andre. Alle er i det minste spisse på toppen. Det er brukt to typer karolingisk *f* i notisen. Den første typen står på grunnlinja og vi finner den i ordet ‘aff’, hvor de er skrevet som en junktur, et trekk som er vanlig i gotisk skrift, og som innebærer at tegn er skrevet tett sammen og «biter» seg fast i hverandre uten å dele en stav (slik som ligaturer gjør) (Haugen, 2013b, s. 211). Den andre typen *f* har underlengde. Den ene forekomsten av *r* er ikke rotunda, som ventelig, for *r* står bak *f*, en posisjon hvor rotunda vanligvis ikke forekommer. Forkortelsene er som i D11: Nasalstreken for å markere dobbel *n*, samt den ekstra kvisten satt på den runde *d* (slik at det ser ut som en *ð*) som en forkortelse for ‘er’.

Talla er veldig like dem vi finner i D11. Det trekket som er så tydelig i 5-talla hos Lo er også til stede her. Den øvre, nesten horisontale streken og den slanke formen uten særlig definerte kanter. På den andre sida har vi 3-tallet og 7-tallet som begge er prega av spisse kanter, samt, som i 5-tallet, en øvre tverrstrek som er nærmest horisontal.

### 6.4 Los notiser i AM 60 4to

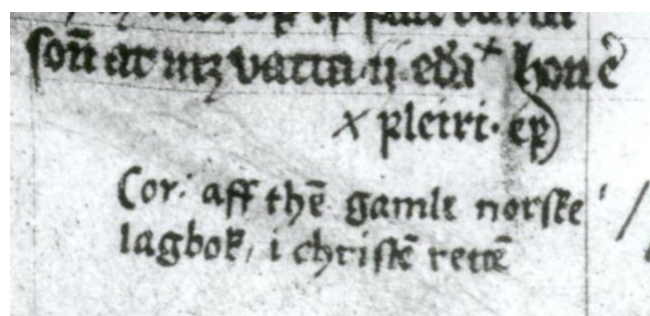
Likheten mellom den norrøne notisen på fol. 7v i AM 60 4to og skrifta i de norrøne rubrikkene i D11 er slående. Skriftegna er de samme: *a* er enetasjes, *f* er som gruppe 2 i D11, rett *s* har underlengde og en liten inngangsstrek ved skulderlinja, og overlengdene har her også i de fleste tilfellene vertikal/svakt skråstilt inngangsstrek som gir toppene litt mer fylde. Som i rubrikkene

i D11 er det også her brukt både den sedvanlige *r* og *r* rotunda, om enn noe mer ekstremt her, da vi ser i linje 4 ‘ritad’ hvor *r* rotunda er første bokstav. Stilen er prega av brutte staver, som var i rubrikkene i D11 – utenom *r* rotunda og bruk av majuskel i enkelte substantiv – det som skilte den fra brødteksten. Interessant er innholdet i notisen, der han skriver at teksten i Kristendomsbolken er samlydende med den gamle lovboka som han har.



Figur 60 AM 60 4to fol. 7v. 'þessir æptskrifader ij lutiz christinsdoms rettz. eru samhlodande forn christin retter. er stænder ritad i þenn fornre logbok. er eg hefer'. Norrøn notis. Kilde: Den Arnamagnæanske samling, København. Henta fra ONP: Dictionary of Old Norse Prose, <https://onp.ku.dk>.

Noe seinere, nederst på fol. 17r, finner vi en annen notis og en tilføyelse ved Los hånd. Tilføyelsen er på norrønt og vi gjenkjenner insulær *f* av gruppe 2, *l* med vertikal inngangsstrek på overlengden og ellers den svært kantete og brutte formen som forekommer i rubrikkene i D11. Notisen er skrevet på dansk og begrunner tilføyelsen. Skrifta er identisk med den vi ser i de danske tekstpartiene i D11, f.eks. på fol 104r–104v. Som nevnt om brødtekstens rundethet i motsetning til rubrikkenes kantethet i D11, er skrifta også her mindre kantet og brutt enn tilføyelsen. Viktigst er det å merke seg at *f*-ene i tilføyelsen er karolingiske og ikke insulære. Ellers er det interessant å merke seg Lo igjen nevner ‘then gamle norske lagbok’.



Figur 61 AM 60 4to fol. 17r 'Cor: aff then gamle norske lagbok i christen retten'. Lo har også tilføyd med et kryss som henvisningstegn 'fleiri. ef'. Som vi ser har han differensiert i bruken av *f* i tilføyelsen på norrønt og den danske notisen. Kilde: Den Arnamagnæanske samling, København. Henta fra ONP: Dictionary of Old Norse Prose, <https://onp.ku.dk>.



## 6.5 Oppsummering av den paleografiske undersøkelsen av D11 og notisene i NKS 1642 4to/AM 60 4to

Det er tre skrifttyper i D11: en nygotisk kursiv, to nygotiske varianter av fraktur og en humanistisk kursiv. Den nygotiske kursivskrifta er ikke blitt gjennomgått i undersøkelsen, og den humanistiske kursiven er bare nevnt i korte trekk der det har vært hensiktsmessig.

Majusklene i D11 er tidstypiske. Noen av dem utgår fra minusklene. Det karakteristiske ved majusklene er den tidstypiske «Elephant trunk», altså snabelformen. I D11 forekommer det dog en forstørret insulær minuskel *f* som majuskel i den norrøne teksten. Denne skiller seg fra majuskelen *f* i den danske teksten.

Minusklene i D11 samsvarer med beskrivelser om frakturskrifta. Vi oppsummerer det mest vesentlige for de tegna som var særskilt relevante i Derolez' metode, som gjennomgått i kapittel 4, nemlig *a*, *f*, og rett *s*, samt tegn med overlengder. *a* er enetasjes og er spiss på toppen. *f* er insulær i den norrøne teksten og karolingisk i den danske. Den insulære *f* kan deles inn i tre grupper, etter hvordan krokene er utforma. Rett *s* har underlengde som ofte ender i en spiss. Bokstavtegna *b*, *h*, *k*, *l* og *p* har overlengde med, for det meste, en vertikal hårstrek som inngangsstrek.

Akkurat som Lo til tider bruker en annen skrifttype når han skriver latin og når han skriver dansk, har han også et skille, dog ikke i skrifttype, mellom norrønt og dansk. Latin gjengis med for det meste med humanistisk kursiv i D11, mens norrønt og dansk (i brødteksten) med nygotisk fraktur, dog med forskjellige *f*-er. Den norrøne teksten har utelukkende varianter av insulær *f*, mens det i de danske delene kun er benytta karolingisk *f*. Bruken av insulær *f* kan kanskje forklares ut fra et praktisk perspektiv, da dennes utforming muliggjør forkortelser som er skrevet over bokstaven (mer om dette i diskusjonen under). De forskjellige *f*-enes tilstedeværen i manuskriptet vitner om en skriver som i aller høyeste grad kjenner til flere språk og deres konvensjoner når det kommer til skrifffesting, samt at disse konvensjonene har påvirket hans valga av grafemisk inventar i manuskriptet.

I D11 er det også et skrifthierarki etter hvilken funksjon teksten har: Brødteksten skrives med en rundere nygotisk fraktur, mens rubrikker skrives med en mer kantet og strengere form for fraktur. Begge de to nygotiske frakturvariantene deler grafemisk inventar, men enkelte bokstavtegn er forskjellige etter hvilket språk de er skrevet på. Den strengere formen for nygotisk fraktur særpreger seg imidlertid med bruken av *r* rotunda. Til sammenlikning har NB Ms. 4to 553 en høy andel *r* rotunda i brødteksten og rubrikkene, mens AM 95 b 4to igjen kun har rett *r* i brødteksten.

I de norrøne partiene i D11 forkortes ord hyppig og ved hjelp av et stort sett konsekvent brukt apparat av forkortelsestegn og -metoder. En del av forkortelsestegna er henta fra latinske forkortingskonvensjoner. Dansk forkortes også noe, men langt fra så hyppig som norrønt.

I D11 ser vi at både prikking og overstreking brukes for å rette feil, mens tilføyelser legges til interlineært og ved hjelp av henvisningstegn.

På grunnlag av denne undersøkelsen kan vi kalle skrifttypen i brødteksten hybrida libraria/formata (fractura). Det som trekker skrifta mot libraria, er den runde framtoninga, i tillegg til den noe framtreddende inkonsekvensen. Overlengdenes inngangsstreker i brødteksten trekker mot derimot mot formata. Den kantete frakturen brukt i rubrikkene deler trekk med den mer runda frakturen, dog er den mye strengere og prega av brutte former. Den er i høyeste grad kalligrafisk og benevnes derfor som hybrida formata (fractura).

Notisen i NKS 1642 4to viser stor likhet med den kantete varianten av nygotisk fraktur som vi finner i rubrikkene, altså hybrida formata (fractura). Tallene er sammenliknbare med tallene som vi ser i folieringa i D11. Viktigst er det å merke seg at teksten er på dansk, og at forekomsten av *f* er den karolingiske.

Om notisene i AM 60 4to ser man tydelig likheten med de to variantene av nygotisk fraktur som finnes i D11. På fol. 7v er skrifta som i rubrikkene i D11, altså den kantete, nygotiske frakturen, det vil si hybrida formata (fractura). Dette gjelder også tilføyelsen på fol. 17v. Begge disse tilfellene er på norrønt, og vi ser at *f*-ene er insulære. Den forklarende notisen på fol. 17v er skrevet med den rundere frakturvarianten som vi finner i brødteksten i D11, altså hybrida libraria/formata (fractura), og på dansk. Som i D11 er *f* i dansk skrevet med den karolingiske *f*.

## 7.0 Diskusjon og konklusjon

Utgangspunktet til denne avhandlinga var å belyse og undersøke hvorfor lagmann Hans Jakobssøn Lo lagde et middelaldermanuskript med Landslova på norrønt, til tross for at den allmenne praksisen på 1500-tallet var å oversette til dansk.

I den kapittel 5 undersøkte vi D11s kodikologi med henblikk på skrivematerialet, oppbygninga, elementer knytta til det å finne fram i manuskriptet, initialene, marginaliaen og formatet/innbindinga. Vi så at pergamentet i D11 var tynt, noe som tidvis gjorde det vanskelig å lese, da teksten fra den andre sida av foliet syntes gjennom. Gregorys regel var fulgt, men den andre regelen om at et leggs første side skulle være kjøttsida så ikke ut til å være fulgt. Blekket i D11 var sort og for det meste lett leselig.

Vi så også på kustoderinga og kalte denne *hyperkustodering*, da den forekom hyppig, heile 127 ganger mellom fol. 1r–105v. 34 av disse var *falske kustoder*, altså fullføringer av linja/siste ord, og som ikke gjenga neste sides første ord. «Ekte kustoder», altså på et leggs siste side, forekom 10 ganger, hvorav 6 var skrevet med frakturskrift. Det så ellers ut som at det var tilfeldig hvilken skrifttype Lo brukte i kustodene.

Legga blei gjort rede for utover det som var oppgitt i NgL IV (s. 760). Det åttende legget skilte seg mest ut ved at to legg à åtte folier var tilføyd i ett på seks, men det var ikke tegn på at Lo hadde økonomisert til tross for at Landslovas siste del var i dette legget. Vi så også at Lo hadde foliert D11 med arabiske tall. Folieringa var brukt aktivt i Los kryssreferanser. Bolkebenevnelsene var skrevet inn øverst på foliene og de var oftest skrevet inn med kursivskrift.

Rubrikkene og kapittelnummereringa var skrevet med den kantete frakturskrifta. Disse anga (der de var fylt inn) hovedinnholdet i kapitlet, samt kronologien. Også kapittelnummereringa var brukt i Los kryssreferanser.

Initialene var (der de var fylt inn) stort sett heilt sorte, tidstypiske, altså i form av forstørra nygotiske majuskler og med snirkelen som motiv. I begynnelsen av seksjoner var de markert med et noe større innrykk, men ellers var initialene ofte av ganske varierende størrelse. Ellers så det ut til at det sammen med initialene var brukt andre virkemidler, som tomme linjer og at de nye seksjonene blei skrevet på nye sider, for å tydeliggjøre nye seksjoner. I tillegg spilte rubrikkene som anga hvilken bolke det er inn, i tillegg til bolkebenevnelsene øverst på foliene.

Marginaliaen, var i de fleste tilfeller skrevet med fraktur, og vitna om at D11 har vært et bruksmanuskript. Vi kalte de hyppig forekommende kryssreferansene *intratekstuell*



*marginalia*, og de viste at Lo har kjent teksten godt, og tatt i bruk folieringa og kapittelnummereringa. I den *intertekstuelle marginaliaen* gjorde Lo rede for forelegga han brukte i retterbøtene, og vitna om hvordan han har arbeida med materialet. Bakerst i manuskriptet var Los barns fødselsdatoer skrevet inn, noe som viste oss at D11 var brukt av Lo personlig. Om format og innbinding kom det fram av undersøkelsen at D11 var blitt beskåret og at innbindinga derfor ikke var opprinnelig.

I kapittel 6 foretok vi en paleografisk undersøkelse av de to variantene av den nygotiske frakturskrifta i D11. Vi kom fram til at den rundere varianten brukt i brødteksten kunne benevnes som hybrida libraria/formata (fractura), mens kantete varianten brukt i rubrikkene hybrida formata (fractura).

Majusklene i D11 var tidstypiske og prega av «Elephant trunk», altså snabelformen. I D11 fantes det også en forstørra insulær minuskel *f* som majuskel i den norrøne teksten. Denne skilte seg fra majuskelen *f* i den danske teksten.

Alle minusklene i D11 blei undersøkt, med et særskilt fokus på de relevante etter Derloez' metode, d.e. *a*, *f*, og rett *s*, samt tegn med overlengder. *a* var enetasjes. *f* var insulær i den norrøne teksten og karolingisk i den danske. Den insulære *f* kunne deles inn i tre grupper, etter hvordan krokene er utforma og hvor type 2 var den som forekom oftest. Både den insulære og karolingiske *f* hadde underlengde som ofte endte i en spiss. Rett *s* hadde underlengde som også ofte endte i en spiss. Bokstavtegna *b*, *h*, *k*, *l* og *p* hadde stort sett overlengder med en vertikal hårstrek som inngangsstrek.

I D11 blei det klart at det var et skrifthierarki etter hvilken funksjon teksten hadde: Brødteksten blei skrevet med hybrida libraria/formata (fractur), mens rubrikker blei skrevet med hybrida formata (fractura). Både libraria og formata delte grafemisk inventar, men formata hadde også en utstrakt bruk av *r* rotunda. Skillet mellom insulær og karolingisk *f* etter språk var også gjeldende her.

Norrønt blei hyppig forkorta ved hjelp av en stort sett konsekvent bruk av et apparat av forkortelsestegn og -metoder, deriblant etter latinske forkortingskonvensjoner. Forkortelser var ikke like mye brukt i de danske delene. Vi så også at både prikking og overstreking blei brukt for å rette feil, mens tilføyelser blei lagt til interlineært og ved hjelp av henvisningstegn.

Om notisene i NKS 1642 4to og AM 60 4to så vi at de begge fulgte de samme prinsippene som i D11. Notisen i NKS 1642 4to var skrevet på dansk med hybrida formata (fractura) og tok i bruk den karolingiske *f*. Notisene i AM 60 4to var skrevet på norrønt og dansk. På fol. 7v var den skrevet på norrønt med hybrida formata (fractura) med insulær *f*. Dette

gjaldt også tilføyelsen på fol. 17v, mens den forklarende notisen på var skrevet med hybrida *libraria/formata* (*fractura*), og på dansk og følgelig med karolingisk *f*.

I kapittel 3 tok vi for oss Gumbrechts begreper *presence* og *meaning* som kulminerte i en typologi med en distinksjon mellom *presence-cultures* og *meaning-cultures*, hvor middelalderkulturer i all hovedsak skulle sees som *presence-cultures*, mens tidlige, moderne kulturer skulle betraktes som *meaning-cultures*. Man kunne finne elementer av både *meaning* og *presence* i alle kulturelle objekter, slik at det faktisk dreide seg om var hvorvidt det var summen av det ene eller det andre som dominerte (Gumbrecht, 2004, s. 78–79).

Vi ser at for å forstå D11, er vi nødt til å gå tettere inn på skrivematerialene, altså forskjellen på papir og pergament. I kapittel 3 var omtalte vi den benediktinske abbeden Trithemius og hans kritiske syn på papirets holdbarhet sammenlikna med pergament. Han sørget over tapet av manuskriptkultur i kjølvannet av trykkpressas økende omfang. I hans *De Laude Scriptorum* har han uttrykt sin skeptisisme til overlevelsen av tekster på papir:

«All of you know the difference between a manuscript and a printed text. The word written on parchment will last a thousand years. The printed word is on paper. How long will it last? The most you can expect a book of paper to survive is two hundred years. Yet, there are many who think they can entrust their works to paper. Only time will tell.» (Trithemius, 1974, s. 63).

Er det en liknende oppfatning som har vært gjeldende for Los materialvalg i D11? Hvis vi trekker inn AM 95 b 4to og NB Ms. 4to 553 ser vi at de to manuskriptene og det ene fragmentet Lo har skrevet er på forskjellig materialer. De norrøne tekstene D11 og AM 95 b 4to er skrevne på pergament, mens oversettelsen til dansk i NB Ms. 553 4to er på papir. Trithemius har på mange måter rett hvis vi betrakter papiret i NB Ms. 4to 553: Det er nemlig ikke i god befatning og er meget skjørt, og manuskriptet er derfor klausulert, men hvorvidt Lo var bevisst dette er ikke mulig å fastslå. I kapittel 4 viste vi til det Kroman skreiv (1943, s. 20) om perioden fra reformasjonen og fram til 1700-tallet at skrivematerialet var det billige papiret, men at pergament fortsatt blei brukt i monumentale arbeider og dokumenter som var av viktighet. Müller skriver likedan om materialbruken at «(...) texts of extraordinary subject matter sometimes were done on parchment.» (Müller, 1994, s. 37). Dette viser at pergamentet har iboende betydning, i form av prestisje, som skal forstås som uttrykk for *presence*. Med tanke på at både D11 og AM 95 b 4to er skrevne på pergament, sier det noe om Los oppfatning rundt valget av materiale, dets prestisje og egnethet for norrønt.

Den hyppige kustoderinga (eller *hyperkustoderinga*, som vi kalte det i kapittel 5) som vi finner i D11, kan være et av de tydeligste tegna på påvirkning fra trykte bøker. Hvis vi f.eks. ser tilbake til manuskriptkulturen og kaster et blikk på et av D11s primærforelegg, AM 60 4to, ser vi at antallet kustoder ikke kan måle seg med hva vi finner i D11. I kapittel 2 skreiv vi at Ullman (1969, s. 152) meinte at trykkpressas tidlige periode var prega av nøye imitasjon av manuskripter. Det er dog ikke utenkelig at det, om enn ikke som rein imitasjon, blei henta tilbake elementer fra trykkekulturen til manuskriptene. Som vi så om kustoder i kapittel 4, begynte italienske trykkere å trykke kustoder hyppig på versosidene, og at trykking av kustoder nederst på hver side blei vanlig fra tida rundt reformasjonen.

Foliering blei omtalt i kapittel 4 hvor det framkom at referanser til bestemte deler av bøker var et behov vokst fram i vår vitenskapelige tidsalder, hvor det i tidligere tider ofte var initialer og slike visuelle hjelpemidler som hjalp en leser med å finne fram i manuskriptet (Jørgensen, 2013a, s. 31). I D11 er initialene eller innrykket i tekstfeltet viktig, men særlig er det folieringa og kapittelnummereringa som skiller seg ut. Folieringa var som nevnt, folieringa skrevet inn av Lo, som også har brukt den til kryssreferanser, slik som undersøkelsen av marginalia i D11 viste, og som nettopp uttrykker et slikt behov. Marginalnoter er i seg sjøl uttrykk for betydning, *production of meaning*, dersom de legger til noe til teksten som ellers ikke er klart. Dersom marginalnotene hjelper med å finne fram til tekstpartier, skal de sees som uttrykk for tilstedeværelse, altså *production of presence*, da de ikke tilfører ny informasjon. I tabellen over intratekstuell marginalia ser vi at Lo har vært grundig med referanser som gjør det lett til å finne fram til retterbøter hvor aktuelle tema er omtalt. I vår moderne tid er det nødvendig å ha presise sidehenvisninger for å kunne finne fram til riktig del av teksten. Dette ser imidlertid ut til å være tilfelle hos Lo også. Han har gjennom det meste av manuskriptet føyd inn foliering som han aktivt benytter i de intratekstuelle marginalnotene. Intertekstuell marginalia, altså referanser til andre manuskripter, vitner om en økt bevissthet rundt forelegg og følgelig deres autoritet, eller prestisje. Tilføyelse av notiser som angir forelegget skal forstås som *production of meaning*, da de viser at Lo har foretatt et bevisst valg som redaktør. I tillegg er det hans barns fødselsdager som forteller oss at dette har vært et manuskript brukt av ham personlig.

Avhandlingas tittel «*Með forn rit* på 1500-tallet» henspiller på en rekke notiser i den siste tredjedelen av D11 hvor Lo angir forelegga sine og legger til at de er skrevne ‘med forn rit’, f.eks. fol. 68r ‘Or Bok niclos logmannz andersyni med forn Ritt’. Ordet *rit* n. betyr «skrivning; skriv; skrift» og *með forn rit* betyr da «med gammel skrift». Dette er Los egen betraktning av

skrifta i forelegga. Vi husker fra kapittel 2 at humanistene i Italia idealiserte antikken og at det var et imitasjonsaspekt i alle deres arbeider, deriblant i valg av skrifttyper. De kalte skrifta *littera antiqua* «gammel skrift». Det er ikke uten grunn at Lo har skrevet disse notisene med henblikk på den gamle skrifta som finnes i forelegga. For sjøl om disse notisene i seg sjøl skal sees som *production of meaning*, vitner de også om at skrifttypene i seg sjøl skal sees som *production of presence* i og med at de har en iboende betydning som uttrykker autoritet og autentisitet. Det at Lo er oppmerksom på dette, må reflektere hans egen samtids syn på skrift, for, som vi så i kapittel 2, var han en del av lagmannmiljøet og det humanistiske miljøet på 1500-tallet.

Et av de mest interessante funna i denne avhandlinga er det at det Lo konsekvent benytter insulær *f* der hvor det skrives norrønt, mens han benytter en karolingisk *f* der hvor han skriver dansk. Det at han ikke bare gjør det i D11, men også i NB Ms. 4to 553, AM 95 b 4to og i notisene i NKS 1642 4to og AM 60 4to beviser at han har hatt en heilt konkret oppfatning om hvordan han skulle representere språka i skriftbildet. Dette har aldri blitt påpeikt i D11 før. Man kan spørre seg om Lo så på den insulære *f* som en *littera antiqua*, altså *presence* i og med at bokstavtegnet i seg sjøl ikke bare viser at noe er norrønt, men også fordi det knytter Los skrift til manuskriptene han har hatt som forelegg. Det er viktig å huske at Lo ikke virket avskilt fra humanistene, men at han var en del av dette miljøet. Dette er en bakgrunn som er viktig å ta ha klart for seg for å forstå hvor idéer som var framtreddende i Los tid kom fra, samt hvorfor akkurat de idéene var så framtreddende. I produksjonen av D11 er det tydelig at Lo ikke bare har visst hvordan han skulle tolke tidligere, hjemlige skrifttyper, men også deres reint praktiske fordeler, altså deres funksjonalitet. Det er også innlysende at Lo er en erfaren og kompetent skriver. Han har få feil, skrifta er jevnt utført og han er konsekvent i måten han setter opp sidene på layoutmessig. Man benytta også i Norden og Tyskland den humanistiske skrift til tekster på latin og italiensk, men den nygotiske skrifta var forbeholdt folkespråka (Kroman, 1943, s. 17). Forskjellige språk krevde med andre ord forskjellige skrifttyper også her på 1500-tallet, og humanistene kunne hente inspirasjon fra hjemlige trakter, som Gumbert har uttrykt:

«Andre igjen – atter utlendinger – lot seg inspirere av de humanistiske idéer, hvis beundring for tidligere tiders former uttrykkes gjennom grafisk imitasjon; men i stedet for å følge de italienske eksemplene bokstavelig, finner de sine forbilder i deres eget miljø, i sin egen hjemlige fortid.»<sup>28</sup> (Gumbert, 1988, s. 67, egen oversettelse).

---

<sup>28</sup> «Wieder andere – Ausländer wiederum – werden angeregt von dem humanistischen Gedanken, der Bewunderung für die Leistungen früherer Zeiten durch graphische Imitation Gestalt zu geben; aber anstatt dem

I kapittel 1 var vi innom at Carl Deichman regna D11 som et av de rett gamle manuskripter i si samling. Deichman var ikke uvitende når det kom til skrifttyper, for han har kommentert runer, gotisk og antikva i et brev til P. F. Suhm den 17. januar 1780. I dette brevet begir han seg inn på en drøftelse av runeskrifta i Norden videre til den tidlige boktrykkerkunsten, og han avslutter med en «(...) begrunnet lovtale over den «romerske» skrifttypes fordele fremfor den «gotiske» som «det store Tydskland og det lille Dannemark» snart er alene om å opprettholde». Deichman foreslår at man burde gå vekk fra å bruke frakturskrift (Andersen, 1974, s. XXXIV), noe man også gjorde i Norge, om vel rundt hundre år seinere. Likevel, til tross for sin kjennskap til skrifthistorie, så han D11 som rett gammelt. Det er også mulig at det var språket, altså at D11 er skrevet på norrønt, som villeda ham, men da ser man bort fra de delene som er på dansk, kalendariet (med datoer fra 1500-tallet) og Los barns fødselsdager. Det kan være at han bare hadde begrensa kjennskap til dette manuskriptet, men hvorfor han da har nevnt det særskilt i sitt testamente blir i det øyemed vanskelig å forklare. Hvordan Deichman kan ha trudd at D11 var av de rett gamle forblir uklart, men en plausibel forklaring er at det kan være heilheten av D11s språklige og haptiske elementer som har spilt inn og fått Deichman til å betrakte dette som et middelaldermanuskript. For D11 er utført med en forseggjort håndskrift på gammelt språk fullt av forkortelser, og dessuten på pergament.

Som nevnt i begynnelsen av dette avsluttende kapitlet var denne avhandlingas hovedmål å undersøke hvorfor lagmann Hans Jakobssøn Lo lagde et middelaldermanuskript hvori Landslova blei skrevet på norrønt, til tross for at den allmenne praksisen i annen halvdel av 1500-tallet var å oversette til dansk.

Den kodikologiske undersøkelsen avdekka elementer som kan knyttes til middelalderens manuskriptproduksjon, men også elementer som kan være etter inspirasjon fra trykkpressa, samt elementer som skal sees som tidstypiske for Los samtid. Mest interessant er de funna hvor det så tydelig kom fram at Lo har arbeida på en viss måte for å gi manuskriptet sitt autoritet og troverdighet som bærer av den norrøne Landslova. Bruken av pergamentet er i seg sjøl er en av de tyngstveiene *presence-effects* i D11, men også kryssreferansene veier tungt. I tillegg tilfører referansene til andre manuskripter ytterligere *meaning* til D11, noe som gjør det til et manuskript med troverdighet.

---

italienischen Beispiel buchstäblich zu folgen, finden sie ihre Vorbilder näher zu Hause, in der eigenen heimatlichen Vorzeit.» (Gumbert, 1988, s. 67)

Den paleografiske undersøkelsen viste hvordan Lo tok i bruk den insulære *f* for å skrive norrønt og den karolingiske *f* for å skrive dansk, sjøl om skrifttypen var den samme.

Etter gjennomgangen kan vi si at D11 framstår som en manifestasjon på overgangen fra *presence-culture* til *meaning-culture*, dog med elementer fra begge kanter.

I kapittel 2 av avhandlinga gikk vi gjennom humanismen, hvor vi så at Lo var en del av det humanistiske miljøet. Humanismen så tilbake til det gamle språket, og i Norge betød dette norrønt. For å forstå hvorfor Lo skreiv D11, må vi se ham som en mann av sin samtid, som en av humanistene med interesser for det gamle språket, de gamle tekstene, og Landslova. Summen av alle de gjennomgåtte elementene i D11 viser oss en lagmann inspirert av de humanistiske idéer som har sett seg som ikke bare en som viderefører den gamle, norrøne lovtradisjonen, men en som *er* en del av denne tradisjonen, og som derfor har skrevet middelaldermanuskriptet D11 på norrønt.

Denne avhandlinga har tatt for seg D11s materialitet fra et bestemt perspektiv. Underveis i undersøkelsen og prosessen med å samle data, var det tydelig at D11 fortjener videre undersøkelser. Først og fremst er det det språklige. En analyse av språket Hans Jakobssøn Lo bruker i D11, samt en komparativ analyse hvor dette sammenliknes med dets forelegg ville vært interessant. Vi er så heldige at ikke bare har forelegga bevarte, men også hans egen oversettelse av Landslova i NB Ms. 4to 553. En undersøkelse av Los danske skriftspråk og om det finnes elementer fra hans dialekt ville også vært meget interessant. Kalendariet i D11 skulle opprinnelig undersøkes i denne avhandlinga for å avdekke en mer nøyaktig datering av manuskriptet, men måtte legges til side av hensyn til oppgavas hovedmål, samt at arbeidsmengden var for omfattende på et slikt stadium. Undersøkelser av andre manuskripters kalendrier og hvorvidt de kan benyttes som dateringsgrunnlag hadde vært interessante.

## Bibliografi:

- Berg, I. (2018). Reformasjonen og norsk språkhistorie. *Teologisk tidsskrift*, 7(3), 167–176.
- Bischoff, B. (2014). *Latin Palaeography : Antiquity and the Middle Ages*. (D. Ó Cróinín & D. Ganz overs.). Cambridge: Cambridge University Press.
- Clemens, R. & Graham, T. (2007). *Introduction to Manuscript Studies*. Ithaca/London: Cornell University Press.
- Derolez, A. (2003). *The Palaeography of Gothic Manuscript Books. From the Twelfth to the Early Sixteenth Century*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gumbert, J. P. (1988). Italienische Schrift – Humanistische Schrift – Humanistenschrift. I J. Autenrieth (red.) *Renaissance- und Humanistenhandschriften*. München: R. Oldenbourg Verlag.
- Gumbrecht, H. U. (2003). *The Powers of Philology: Dynamics of Textual Scholarship*. Chicago: University of Illinois Press.
- Gumbrecht, H. U. (2004). *Production of Presence: What Meaning Cannot Convey*. Stanford: Stanford University Press.
- Gumbrecht, H. U. (2006). Presence achieved in language (with special attention given to the presence of the past). *History and Theory*, 45(3), 317–327.
- Gumbrecht, H. U. (2010). Typology of cultures and history of emblems. *Emblemata. Revista Aragonesa de Emblemática*, 16, 37–44.
- Hallager, F. & Brandt, F. P. (red.) (1981). *Kong Christian den Fjerdes norske lovbog af 1604: Efter foranstaltning af det Akademiske kollegium ved det Kongelige norske Frederiks universitet*. Oslo: Norsk historisk kjeldeskriftinstitutt. (Opprinnelig utgitt 1855).
- Hamre, L. (1986). Jon Simonsson, jurist og humanist, tradisjonsformidler og sambandsledd mellom gammel og ny tid. I H. Try (red.) *Peder Claussøn Friis: Samtid og miljø på Agder*. (s. 77–126). Kristiansand: Agder distriktshøgskole.
- Haraldur Bernharðsson. (2018). Scribal Culture in Thirteenth-Century Iceland : The Introduction of Anglo-Saxon “f” in Icelandic Script. *Journal of English and Germanic Philology*, 117 (3), 279–314.
- Haugen, O. E. (2009). A Quarrel of the Ancients and the Moderns. On the Merits of Old and New Philology in the Editing of Old Norse Texts. I M. Bampi & F. Ferrari (Reds.), *On editing Old Scandinavian Texts. Problems and Perspectives*. (s. 9–37) Trento: Università degli Studi di Trento.

- Haugen, O. E. (2013a). Tekstkritikk og tekstfilologi. I O. E. Haugen (red.) *Handbok i norrøn filologi* (2.utg). (s. 76–129). Bergen: Fagbokforlaget Vigmostad & Bjørke.
- Haugen, O. E. (2013b). Paleografi. I O. E. Haugen (red.) *Handbok i norrøn filologi* (2.utg). (s. 194–249). Bergen: Fagbokforlaget Vigmostad & Bjørke.
- Holm-Olsen, L. (1981). *Lys over norrøn kultur: Norrøne studier i Norge*. Oslo: J. W. Cappelens Forlag.
- Holm-Olsen, L. (1990). *Med fjærpenn og pergament: Vår skriftkultur i middelalderen*. Oslo: J. W. Cappelens Forlag.
- Horn, A. C. (2016). *Lov og tekst i middelalderen: Produksjon og resepsjon av Magnus Lagabøtes landslov*. (Doktoravhandling) Göteborgs universitet.
- Horn, A. C. & Seip, K. A. (2020). Landsloven 750 år: Loven i en håndskriftkultur. I A. C. Horn & K. A. Seip (red.) *Lov og lovgivning i middelalderen*. (s. 13–31). Oslo: Nasjonalbiblioteket.
- Johannessen, K. (2007). *Den glemte skriften : Gotisk håndskrift i Norge*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Johnsen, O. A. (1937). *Tønsbergs historie, b. II: Tidsrummet 1536–1814*. Oslo: Gyldendal norsk forlag.
- Jørgensen, J. G. (2013a). Håndskrift- og arkivkunnskap. I O. E. Haugen (red.) *Handbok i norrøn filologi* (2.utg). (s. 28–75). Bergen: Fagbokforlaget Vigmostad & Bjørke.
- Jørgensen, J. G. (2013b). Diplomer, lover og jordebøker. I O. E. Haugen (red.) *Handbok i norrøn filologi* (2.utg). (s. 250–301). Bergen: Fagbokforlaget Vigmostad & Bjørke.
- Kroman, E. (1943). *Skriftens historie i Danmark: Fra reformationen til nutiden*. København: H. Hagerups forlag.
- Kroman, E. (1964). Kustode. I F. Hødnebo (red.) *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder : Fra vikingtid til reformasjonstid : 9 Konge-kyrkorummet*. (bind 9, s. 526–527). Oslo: Gyldendal Norsk Forlag.
- Kålund, K. (1907). *Palæografisk atlas : Ny serie : Oldnorsk – Islandske Skriftprøver C. 1300–1700*. København: Gyldendal.
- Leonhardt, J. (2013). *Latin : Story of a World Language*. (K. Kronenberg overs.). Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Martin, H.-J. (1994). *The History and Power of Writing* (L. G. Cochrane, Overs.). Chicago/London: The University of Chicago Press. (Opprinnelig utgitt 1988).



- Müller, J.-D. (1994). *The Body of the Book: The Media Transition from Manuscript to Print*. I H. U. Gumbrecht & K. L. Pfeiffer (red.) *Materialities of Communication*. (s. 32–44). Stanford: Stanford University Press.
- Már Jónsson. (2014). The Size of Medieval Icelandic Legal Manuscripts. I L. Rohrbach (Red.), *Power of the Book. Medial Approaches to Medieval Nordic Legal Manuscripts* (s. 25–38). Berlin: Nordeuropa-Institut der Humboldt-Universität.
- NgL = *Norges gamle Love indtil 1387*. Bind I–III. (1846–1849). Utg. Keyser, R. og Munch, P. A. Bind IV–V. (1885–1895). Utg. Sorm, G., og Hertzberg, E. Christiania: Christian Grøndahl/Grøndahl & Søn.
- Nielsen, Y. (1885). *Biskop Jens Nilssøns Visitasbøger og reiseoptegnelser 1574–1597: Udgivne etter offentlig foranstaltning*. Kristiania: A. W. Brøggers Bogtrykkeri.
- NRR = *Norske Rigs-registranter tildeels i uddrag*. Bind II. (1863). Utg. Petersen, S. og Lundh, O. G. Bind IV. (1867). Utg. Lundh, O. G. Christiania: Brøgger & Christie's Bogtrykkeri.
- Rindal, M. (1981). *AM 309 fol og Eidsivatingredaksjonen av Magnus Lagabøtes Landslov*. Upublisert manuskript. Bergen: Universitetet i Bergen.
- Rindal, M. & Spørck, B. D. (2018). *Kong Magnus Håkonsson Lagabøtes Landslov, 2 bd.* (Norrøne tekster nr. 9). Oslo: Arkivverket.
- Ringdal, N. J. (1985). *By, bok og borger : Deichmanske bibliotek gjennom 200 år*. Oslo: Aschehoug.
- Robberstad, K. (1971). *Retts saga b. I*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Rohrbach, L. (2014a). Introduction. I L. Rohrbach (Red.), *Power of the Book. Medial Approaches to Medieval Nordic Legal Manuscripts* (s. 9–24). Berlin: Nordeuropa-Institut der Humboldt-Universität.
- Rohrbach, L. (2014b). Matrix of the Law? A Material Study of Staðarhólsbók. I L. Rohrbach (Red.), *Power of the Book. Medial Approaches to Medieval Nordic Legal Manuscripts* (s. 96–128). Berlin: Nordeuropa-Institut der Humboldt-Universität.
- Rohrbach, L. (2018) Material Philology. I J. Glauser et al. (Red.), *Handbook of Pre-Modern Nordic Memory Studies: Interdisciplinary Approaches. Volume 1* (s. 210–216). Berlin/Boston: De Gruyter.
- Seip, D. A. (1921). *Dansk og norsk i eldre tider*. Kristiania: Steenske Forlag.
- Seip, D. A. (1954). *Nordisk kultur: Samlingsverk 28 B: Palæografi Norge og Island*. Stockholm: Bonnier.
- Steinnes, A. (1940). *Norske lensrekneskapsbøker 1548–156, b. II: Rekneskap for Akershus len 1560–1561*. Oslo: Riksarkivet.

- Storm, G. (1879). *Om Haandskrifter og Oversættelser af Magnus Lagabøters Love*. Christiania: Christiania Videnskabs Selskabs Forhandlinger.
- Storm, G. (1898). De ældre norske kongers kroningsstad. *Historisk tidsskrift udgivet af Den norske historiske forening, tredje række, fjerde bind*. (397–417).
- Sunde, J. Ø. (2005). *Speculum legale – Rettspegelen : Ein introduksjon til den norske rettskulturen si historie i eit europeisk perspektiv*. Bergen: Fagbokforlaget Vigmostad & Bjørke.
- Thomle, E. A. (1894). *Norske Herredags-Dombøger : Første Række (1578–1604), bd. II Dombog for 1580*. Christiania: Det Norske Historiske Kildeskriftfond.
- Tretvik, A. M. & Haarstad, K. (1993). *Gotisk skrift: Lærebok med tekster fra 1485–1875*. Trondheim: Tapir forlag.
- Trithemius, J. (1974). *In Praise of Scribes : De Laude Scriptorum*. K. Arnold (red.) & R. Behrendt (overs.). Lawrence: Coronado Press.
- Ullman, B. L. (1969). *Ancient Writing and its influence*. Cambridge: The M.I.T. Press.
- Vågslid, E. (1930). *Norske logmannsbrev frå millomalderen: Ei skrifthistorisk etterrøking av logmannsbrev frå Oslo, Uppland, Skien, Tunsberg, Borgarting og Bohuslän*. Oslo: I kommisjon hos Jacob Dybwad.
- Vinje, F.-E. (1967). *Den norske landsloven i svensk målform*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Weidling, T. (2000). *Eneveldets menn i Norge: Sivile senterorganer og embetsmenn 1660–1814*. Oslo: Riksantikvaren.
- Winge, H. (red.). (1988). *Norske forordninger 1537–1605*. Oslo: Norsk lokalhistorisk institutt.
- Witting, M. R. (2020). Nasjonalbibliotekets landslovhåndskrifter og deres proveniens. I A. C. Horn & K. A. Seip (red.) *Lov og lovgivning i middelalderen*. (s. 32–66). Oslo: Nasjonalbiblioteket.

### **Kataloger:**

- Amundsen, L. (1976). Cancelliraad Carl Deichman. I G. Rasmussen (forf.) *Katalog over cancelliraad Carl Deichmans bibliotek: Skjenket Christiania by 1780. Bind I. (XI–XL)*. Oslo: Deichmanske bibliotek.
- Amundsen, L. (1977). *Katalog over cancelliraad Carl Deichmans bibliotek: Skjenket Christiania by 1780. Bind II*. Oslo: Deichmanske bibliotek.
- Møller, J. (1790). *Cancellie-Raad Carl Deichmans samlinger af Böger, Naturalier, Mynter med mere skjænket til offentlig brug i Christiania*. Christiania: Jens Örbek Berg.

**Nettsteder:**

- Horn, A. C. (2019). Strukturtabell, håndskriftene av landsloven. Henta 13. mai 2020 fra <https://www.nb.no/forskning/lagabote/ressurser/>
- Nyere tid – historievitenskap. (2021, 26.01.). I *Store norske leksikon på snl.no*. Henta 5. april 2021 fra [https://snl.no/nyere\\_tid\\_-\\_historievitenskap](https://snl.no/nyere_tid_-_historievitenskap)
- ONP = The Dictionary of Old Norse Prose. <https://onp.ku.dk/onp/onp.php>
- Rasmussen, T. (2019, 14.02). Reformasjonen. Henta 27. april 2021 fra <https://snl.no/reformasjonen>.
- Supphellen, S. (2009). Bartholomæus Deichman i *Norsk biografisk leksikon på snl.no*. Henta 14. april 2021 fra [https://nbl.snl.no/Bartholom%C3%A6us\\_Deichman](https://nbl.snl.no/Bartholom%C3%A6us_Deichman)
- Wasberg, G. C. (2009). Carl Deichman i *Norsk biografisk leksikon på snl.no*. Henta 14. april 2021 fra [https://nbl.snl.no/Carl\\_Deichman](https://nbl.snl.no/Carl_Deichman)
- Weidling, T. R. & Njåstad, M. (2019, 09.04.). Norge under dansk styre 1537–1814. Henta 13. mai 2020 fra [https://snl.no/Norge\\_under\\_dansk\\_styre\\_-\\_1537-1814](https://snl.no/Norge_under_dansk_styre_-_1537-1814)

**Primærkilder:**

Hovedmanuskript

Det deichmanske manuskript nummer 11 in octavo (*D11*) / NB Ms. 8vo 3855, Deichman Bibliotek (tidl. Deichmanske bibliotek), Oslo: [https://www.nb.no/items/URN:NBN:no-nb\\_digimanus\\_272405?page=0](https://www.nb.no/items/URN:NBN:no-nb_digimanus_272405?page=0)

Støttemanuskripter

AM 305 fol, Den Arnamagnæanske Samling, København:

<https://onp.ku.dk/onp/onp.php?m337>

AM 309 fol, Den Arnamagnæanske Samling, København:

<https://onp.ku.dk/onp/onp.php?m339>

AM 60 4to, Den Arnamagnæanske Samling, København:

<https://onp.ku.dk/onp/onp.php?m321>

AM 80 4to, Den Arnamagnæanske Samling, København: (Ikke digital reproduksjon)

AM 95 b 4to, Den Arnamagnæanske Samling, København: Foto: Suzanne Reitz

GKS 3260 4to, Det kongelige bibliotek, København: <https://onp.ku.dk/onp/onp.php?m350>

Holm perg 29 4to, Kungliga biblioteket, Stockholm: <https://onp.ku.dk/onp/onp.php?m355>

NB Ms. 4to 553, Nasjonalbiblioteket, Oslo: [https://www.nb.no/items/URN:NBN:no-nb\\_digimanus\\_201098](https://www.nb.no/items/URN:NBN:no-nb_digimanus_201098)

NKS 1642 4to, Det kongelige bibliotek, København: <https://onp.ku.dk/onp/onp.php?m361>

Diplomer:

Diplomatarium Norvegicum

DN XVIII nr. 387, 19. september 1576. Henta 15. mai 2021 fra [https://www.dokpro.uio.no/perl/middelalder/diplom\\_vise\\_tekst.prl?b=15744&s=n&str=#fnote1](https://www.dokpro.uio.no/perl/middelalder/diplom_vise_tekst.prl?b=15744&s=n&str=#fnote1)

Riksarkivet

Riksarkivets diplomsamling, Diplomer fra prestearkiv, Tønsberg, 12. januar 1576.